

Literatuur: boeken

*Carnaval**

In de jaren zeventig heeft H. Schwedt een groepje studenten rond zich weten te verzamelen, dat zich intensief heeft beziggehouden met de bestudering van het carnaval in Mainz. Onderzoeksresultaten werden snel in publicaties vastgelegd. Een hoogtepunt daarvan vormt ongetwijfeld het boek *Analyse eines Stadtfestes. Die Mainzer Fastnacht* (Wiesbaden 1977) (zie V.B. 7: 195-197; voorts 227-228 en de in V.B. 6,1 op naam van de auteurs aangekondigde artikelen in het *Rheinisches Jahrbuch für Volkskunde* 23 (1978)). In deze bundel stonden overwegend de plaats en betekenis van het carnaval in Mainz als geheel centraal. Noodzakelijk bleven in deze opzet enkele andere aspecten van het carnaval onderbelicht. Deze leemte hebben Franz-Josef Grosshennrich en Bianka Stahl met hun hieronder genoemde dissertaties voor een deel willen opvullen. Hun studies zijn in zekere zin te beschouwen als een complementair geheel. Grosshennrich heeft de organisatoren van het feest, de carnavalsverenigingen, tot onderwerp van zijn studie genomen, terwijl Stahl zich gericht heeft op de reacties van het publiek op hetgeen door de verenigingen tijdens het carnaval geboden wordt. De beperking tot alleen de stad Mainz acht Bianka Stahl gerechtvaardigd. Immers, wil men onderzoek doen naar b.v. de verspreiding van elementen van het carnaval, dan zal men eerst moeten kunnen beschikken over goede locale studies, waarin de daarvoor benodigde gegevens toegankelijk worden gemaakt.

Om gegevens te verzamelen over de huidige carnavalsverenigingen in Mainz sprak Grosshennrich in 1976 met bestuursleden van 34 van de 35 verenigingen, hield hij in 1977 een schriftelijke enquête onder ongeveer 10% van de zes à zevenduizend leden van deze verenigingen en woonde hij in deze jaren een dertigtal carnavalsfeesten bij. Hij vroeg o.a. naar de leeftijd, burgerlijke staat en sociale achtergrond van de leden, naar hun motieven om lid te worden van hun carnavalsvereniging en hun band met de vereniging, naar de onderlinge contacten tussen leden van een vereniging, hun opvattingen over de wijze waarop het carnaval gevierd dient te worden en naar de wijze waarop de vereniging geleid werd. Enkele zeer algemene resultaten van het onderzoek zijn dat de meeste leden gehuwde mannen van 25 tot 60 jaar zijn en dat zij behoren tot de middengroepen van de samenleving. Of dat ongeveer de helft van de leden op een of andere wijze actief is binnen de verenigingen. Maar om het doen van dergelijke uitspraken gaat het de auteur bij uitstek niet. De strekking van zijn boek is juist te laten zien dat het niet aangaat te spreken over 'de' carnavalsvereniging of over 'het' lid van een vereniging. Met behulp van een deel van de 138 tabellen in het boek laat hij zien welke verschillen er telkens op de door hem bestudeerde punten bestaan tussen de verenigingen, die hij omwille van de overzichtelijkheid heeft ingedeeld in een achttal typen. In de overige tabellen legt hij ook nog eens een verband tussen de door hem onderzochte aspecten van het lidmaatschap van een carnavalsvereniging en o.a. de leeftijd van de leden, hun opleiding of mate van activiteit binnen de vereniging. Het beeld dat hij geeft is zo gecompliceerd en gedetailleerd dat het zich niet goed laat samenvatten zonder in weinig

* **Grosshennrich, Franz-Josef.** *Die Mainzer Fastnachtsvereine. Geschichte, Funktion, Organisation und Mitgliederstruktur.* Wiesbaden 1980, Franz Steiner Verlag GmbH. (Mainzer Studien zur Sprach- und Volksforschung 4). XII, 505 p., 138 tab.; DM 38,-; ISBN 3-515-03486-2.

Stahl, Bianka. *Formen und Funktionen des Fastnachtfeierns in Geschichte und Gegenwart, dargestellt an den wichtigsten Aktivitäten der Mainzer Fastnachtsvereine und -garden.* Bielefeld 1981, B. Kleine Verlag GmbH. (Wissenschaftliche Reihe 14). (12) 520 p.; DM 48,-; ISBN 3-88302-033-8.

zeggende algemeenheden te vervallen. Zoals b.v. dat verenigingen eigen accenten geven aan hun feesten, dat van bepaalde typen verenigingen mensen van dezelfde komaf lid worden of dat in grotere verenigingen het onderlinge contact tussen de leden geringer is dan in de kleinere. Grosshennrich heeft ook een hoofdstuk opgenomen waarin hij aandacht schenkt aan de geschiedenis van de carnavalsverenigingen vanaf het eind van de jaren dertig van de negentiende eeuw, toen de georganiseerde viering van het carnaval in Mainz begon. Als bronnen daarvoor heeft hij gebruik gemaakt van literatuur, gedrukte bronnen (brochures, jubileum- en liedboekjes) en zijn gesprekken met de bestuursleden. Vanzelfsprekend boden deze bronnen in veel mindere mate de mogelijkheid om dezelfde vragen te beantwoorden als bij het onderzoek naar de huidige carnavalsverenigingen. Het gegeven beeld blijft dan ook nogal globaal. De belangrijkste conclusie is wel dat de toename van de sociale verschillen binnen de bevolking van Mainz gelijke tred houdt met de groei van het aantal van elkaar onderscheiden carnavalsverenigingen.

Bij het onderzoek naar openbare feesten wordt aan het gedrag en de opvattingen van de deelnemers doorgaans weinig aandacht besteed. Andreas C. Bimmer heeft er daarom enige jaren geleden voor gepleit dit gemis ongedaan te maken (zie V.B. 8: 221). Stahl heeft gemeend dat zij dit het beste kon doen door een zo nauwkeurig mogelijke beschrijving te geven van de belangrijkste elementen van het carnaval in Mainz, de dansavonden en de zgn. carnavalszittingen, avonden waarop de leden van de carnavalsverenigingen de uitvoering bijwonen van humoristische voordrachten, liederen en dansstukjes. Zij besteedt ook aandacht aan de carnavalsoptochten, maar in veel mindere mate. Een enquête onder de feestgangers heeft zij echter niet gehouden. Evenals in het boek van Grosshennrich neemt in de studie van Stahl de beschrijving van het tegenwoordige carnaval de belangrijkste plaats in. Zij heeft daartoe in de jaren 1975-1979 een veertigtal carnavalsfeesten bijgewoond en gesprekken gevoerd met voorzitters van carnavalsverenigingen en met buutereedners, de mannen die de typisch carnavalistische voordrachten houden. Zij geeft niet alleen aan hoe een feestavond gemiddeld is opgebouwd, maar wijst ook op de verschillen die er tussen de feesten van afzonderlijke verenigingen bestaan. Ze heeft daarbij tevens gevoel voor de verschillen in sfeer op deze avonden en voor de verschillende reputaties van verenigingen. Terloops vermeldt zij het bestaan van wrijvingen of ruzies tussen verenigingen, een aspect van het verenigingsleven dat in het boek van Grosshennrich nogal onderbelicht is gebleven. Mede op grond van kranteberichten schetst Stahl in haar boek ook de geschiedenis van de bals en zittingen in de negentiende en twintigste eeuw. Zij wil niet alleen laten zien hoe de vorm van het huidige carnaval historisch gegroeid is, maar ook welke veranderingen zich in deze anderhalve eeuw hebben voorgedaan. Om haar betoog een lijn te geven concentreert zij zich wat betreft de bals op het verkleed gaan en voor de zittingen op het voorkomen van kritiek in het programma. Na een bloeiperiode van het verkleed en gemaskerd gaan in de jaren tachtig van de vorige eeuw is het daarna, vooral na de tweede wereldoorlog, alleen maar afgenomen. De schrijfster geeft hiervoor een sociaal-psychologische verklaring: aan het speels omgaan met de regels voor het sociale verkeer bestond door de stijgende welvaart en het daarmee samenhangende groeiende zelfbewustzijn van de burgerij steeds minder behoefte. Aanvankelijk fungeerde het carnaval in Mainz ook als uitlaatklep voor politieke kritiek, zij het niet langer dan tot 1848. Door het toenemende economische belang van het carnaval was daar sindsdien steeds minder plaats voor. In de komische voordrachten blijven ongevaarlijke grappen over de zorgen van alledag dominant. Bovendien neemt na de tweede wereldoorlog het aandeel van gesproken tekst in het programma af ten gunste van de liedjes. De schrijfster gaat er van uit dat dergelijke veranderingen in de wijze van feestvieren een aanwijzing vormen voor de verschuivingen in de smaak van het publiek. Haar waarnemin-

gen van tevreden carnavalisten op de feestavonden bevestigen voor haar de juistheid van deze stelling.

Ondanks hun verschillende invalshoek komen de auteurs op een punt tot dezelfde conclusie. Beeld en werkelijkheid van het carnaval staan soms op gespannen voet met elkaar. Ten overvloede laten beide studies nog eens zien dat tijdens het carnaval de maatschappelijke scheidsmuren niet geslecht worden, maar dat onderscheiden sociale groeperingen het feest goeddeels in eigen kring vieren. En met name onder bestuursleden van carnavalsverenigingen leeft nog steeds de gedachte dat het carnaval een maatschappijkritische rol van belang speelt. Maar bij enig doorvragen en ook uit waarnemingen tijdens de zittingen blijkt dat hiervan volstrekt geen sprake is. Wel hebben de bestuursleden gelijk als zij beweren de traditie te handhaven. Nieuwigheden worden wel eens ingevoerd, maar uit het onderzoek van Stahl blijkt veel meer dat de opbouw van het programma van de feestavonden in de loop van de geschiedenis een steeds rigider karakter krijgt.

Ieder voor zich vormen deze studies door hun aanpak een model voor het onderzoek naar de viering van het carnaval in een plaats. Zij hebben echter tevens een nogal belangrijke beperking. De auteurs wensen zich nadrukkelijk uitsluitend te bepalen tot het carnaval. Dat is hun goed recht, maar het gevolg van deze keuze is wel, dat het beeld dat zij geven, met name van de verschillen en veranderingen die zij aanwijzen, in de lucht komt te hangen. Met mededelingen over de invloed van maatschappelijke, culturele of economische omstandigheden of veranderingen op de feestviering zijn de auteurs uiterst summier. Dit doet, althans wat dit aspect betreft, niet alleen enige afbreuk aan de waarde van deze boeken als locale studies, maar vermindert ook hun waarde als bouwstenen voor vergelijkend onderzoek. – J. Helsloot.

*Le Roy Ladurie**

De Franse historicus Emmanuel Le Roy Ladurie heeft kort na elkaar twee werken toegevoegd aan zijn indrukwekkende oeuvre over het zuiden van Frankrijk: *Le carnaval de Romans* (hiervan werd de Engelse vertaling *Carnival in Romans* door de recensent gebruikt) en *L'argent, l'amour et la mort en pays d'oc*. In deze boeken spelen culturele problemen een hoofdrol. Overigens zijn de onderwerpen reeds in Laduries dissertatie *Les paysans de Languedoc* (1966) besproken. Ze hebben nu een monografische behandeling gekregen. In *Le carnaval de Romans* behandelt Ladurie het bloedbad in het stadje Romans, op de grens van Dauphiné en Languedoc, in de dagen van vastenavond 1580. In *L'argent* geeft hij een uiteenzetting over het belangrijkste probleem van de occitaanse cultuur, samengevat in de vraag: hoe te huwen. Naast deze twee uitvoerige werken van Ladurie zelf, is er in Nederland een verslag verschenen van de studiedag gewijd aan de vroeger verschenen bestseller van dezelfde schrijver, *Montaillou*.

Le carnaval de Romans is ongetwijfeld het stylistische hoogtepunt van het oeuvre van Ladurie over het Franse mediterrane gebied. Geschiedenis wordt hier gezien als een incident

* **Roy Ladurie, Emmanuel Le.** *Le carnaval de Romans. De la Chandeleur au mercredi des Cendres 1579-1580.* Paris 1979, Gallimard. 426 (6) p.

Id., *L'argent, l'amour et la mort en pays d'oc.* Précédé de *Histoire de Jean-l'ont pris*, roman languedocien (1756) de l'abbé Jean-Baptiste Castor Fabre. Paris 1980, Éditions du Seuil. 585 (5) p.; ISBN 2-02-005674-7 (pbk.) en 2-02-005685-2 (geb.)

Montaillou in Groningen. Verslag van een interdisciplinaire studiedag onder red. van Dick A. Papoušek. Groningen 1981, Vakgroep Culturele Antropologie RU Groningen i.s.m. Afd. Culturele Antropologie/Sociologie der Niet-Westerse Volken van de N.S.A.V. VI, 219 p.

waarin zich het drama van een heel tijdvak weerspiegelt, geschiedschrijving als een kunst van compositie en verwoording. Ladurie beschrijft 'de eindeloze, bloedige nacht van *lundi gras* (maandag voor de vastenavond) van 1580' waarin de lokale elite van Romans de gemaskerde carnavalsviering aangreep om af te rekenen met de openlijk naar politieke macht strevende ambachtslieden. Deze gebeurtenis is een eruptie in een veel groter conflict dat op het omringende platteland speelde: de 'peasant war' van de Dauphiné (1579-1580). De carnavalswraak had echter ook een geheel eigen dynamiek waarin symbolen en stereotypen een centrale rol speelden. In dit geval was er een verband tussen de feesttraditie en de oproerigheid: de viering werd door de elite van het stadje beschouwd als een gelegenheid die de tegenpartij zou aangrijpen om het in het carnaval voorgestelde beeld van 'de omgekeerde wereld' om te zetten in werkelijkheid. De eigenaardigheden van de lokale figuratie waarin politieke en juridische autoriteiten en ambachtslieden specifieke posities innamen, maken het verloop van het drama begrijpelijk. Het feest vormt het decor waartegen zich het conflict afspeelt, dat onafwendbaar leidt tot een slachting waarbij enkele duizenden doden te betreuren waren. De lokale strijd om de macht werd immers aangescherpt omdat er een openlijk machtsprobleem was in de regio dat zich uitte in een georganiseerde guerilla van plattelanders die kastelen tot ruïnes maakten en edellieden vermoordden. Door het verband aan te geven tussen het lokale conflict en de strijd in de ruimere regio werkt Ladurie een incident uit tot een gebeurtenis die 'illuminates, reflects on the cultures and conflicts of an era' (p. 370).

Dit boek biedt een bijzonder knappe reconstructie van de gebeurtenissen. De schrijver gebruikt een keur van gegevens om het probleem vanuit verschillende hoeken te belichten. Hij baseert zijn verhaal op censuslijsten, stadsplattegronden, belastinggegevens, juridische archieven, correspondenties van autoriteiten, literaire bronnen en de uitgebreide literatuur over regio en periode. Het lijkt erop dat hij zelf een contemporaine verslaggever is geweest in de verschillende kampen die elkaar bestreden. Bovendien geeft hij een prachtige beschrijving van de sociale structuur van het stadje die gebaseerd is op verschillende soorten bronnen en waaruit onder andere blijkt dat Ladurie nog geenszins de analyse van kwantitatieve gegevens heeft afgezworen zoals wel eens gesteld wordt. Romans is voor hem 'a sort of open-air museum of every form of social organization' (p. 300). Ladurie legt verschillende rasters op de werkelijkheid, hij deelt de groepen in op basis van meer objectieve criteria als beroep, bezit en locatie en op grond van andere kenmerken als de symbolen die ze hanteerden, de wijze waarop ze het carnavalsfeest vierden, de in het carnaval uitgebeelde 'koninkrijken' en 'broederschappen' en de contacten met andere groepen buiten het stadje (adel, plattelanders en staatsbureaucratie). De analyse richt zich zowel op de spanningen binnen de gemeenschap als op die van het ruimere kader van regio en staat. Voorstellingen zijn even belangrijk als gebeurtenissen: collectieve verbeelding, stereotypering en opportunisme drijven de betrokkenen ongepland tot geweldpleging.

Naast de beschrijving van het incident biedt dit boek weloverwogen uiteenzettingen over staatsvorming, commercialisering, geweldpleging, revoltes en revoluties. Bovendien is hoofdstuk XII een sociologie van het carnaval, samen te vatten in één frase: 'Carnival is a comprehensive, dynamic, oppositional description of society' (p. 316). Op knappe wijze betreft de schrijver allerlei folkloristische thema's in het argument en biedt hij bij gelegenheid een structuralistische benadering van bepaalde culturele vormen. Hij weet vaak interessante verbanden aan te geven tussen folkloristische gebruiken en het verloop van de gebeurtenissen. Hiervan een voorbeeld (p. 239): in de beruchte nacht konden slechts weinig gezochten ontsnappen of zich verborgen houden. De hele stad was verlicht omdat jongeren met toortsen de duisternis verdreven. Dit was geen gevolg van een vooropgezet plan maar

simpelweg van het folkloristisch gebruik dat de jongeren op die avond met toortsen de straat optrokken. Het carnaval werd (en wordt) immers gevierd op de dag van de nieuwe maan, wanneer 's nachts de duisternis nog volledig is. Veelvuldig komen dergelijke informatie voor die erop wijzen dat Ladurie de gebeurtenis ook heeft beschouwd vanuit het perspectief van de betrokkenen.

Als kanttekening kan misschien worden vermeld dat de schrijver zijn hoofdpersonen nog al gemakkelijk bepaalde stemmen, buien, voorkeuren en wensen toedicht. Het probleem is dat deze niet uit de bronnen gehaald kunnen worden, want, zoals Ladurie zelf stelt: 'Romans was richer in situations than in characters to study, richer in sociology than in psychology' (p. 242). In plaats van hierover sceptisch te zijn kan men het toedichten van stemmen beschouwen als de handigheid van een goed auteur en als een noodzakelijk ingrediënt van een lezenswaardig boek. Als serieus bezwaar kan de geringe belangstelling voor verwantschapsrelaties genoemd worden. Allianties tussen personen en groepen worden getekend als eigenaardigheden van personen. Bijna nergens wordt duidelijk in hoeverre deze bindingen van invloed zijn geweest op het verloop van de gebeurtenissen. Dat is jammer. Hierin wreekt zich misschien het gegeven dat Ladurie geen gebruik heeft gemaakt van de inzichten van een van de belangrijkste hedendaagse auteurs over revoluties: de antropoloog Eric Wolf.

In *L'argent* analyseert Ladurie de structuur van het wijdverbreide volksverhaal *Jean-l'ont pris* (een variant van 'domme Hans'). Zijn bronnen zijn twee teksten van dit verhaal van de hand van abbé Fabre, één van de grote schrijvers van de occitaanse literatuur, die van 1727 tot 1783 leefde in de Languedoc. Deze Fabre heeft het bekende volksverhaal in een mediterrane decor geschilderd. Aan het begin en het eind van een lijvig boek presenteert Ladurie twee versies van het verhaal van dezelfde auteur. In het uitvoerige tussenstuk geeft hij een analyse. Daarin beschouwt hij *Jean-l'ont pris* als een sleuteltekst, waarin zich het overheersende thema van de occitaanse cultuur ten tijde van het Ancien Régime weerspiegelt: de verzoening van liefde en geld, of van passies en kapitaal. Daarnaast behandelt Ladurie de vraag naar de herkomst van de tekst.

Hij bewijst dat deze een 'adaptation codée' is van de strekking van *La mort-parrain* (de dood als peetvader), het klassieke thema van afdeling 332 van de Aarne-Thompson collectie. Niet minder dan 60 occitaanse verhalen en maar liefst 300 varianten van type 332 worden erbij gehaald om deze hypothese te staven. In zijn betoog wordt bij de decodering van de elementen van de tekst een ware encyclopedie gepresenteerd van Europese culturele vormen en symbolen. In navolging van structuralistische antropologen (zoals Lévi-Strauss) probeert hij via het aangeven van analogieën, homologieën en inversies de verschillende onderdelen van de tekst te verklaren.

Jean-l'ont pris (hetgeen letterlijk vertaald kan worden als 'Hans die steeds zegt ze hebben hem (= zijn vader) meegenomen en vermoord') is het verhaal van de verweesde jonge man die door pacts te sluiten met allerlei duistere krachten erin slaagt over voldoende financiële middelen de beschikking te krijgen om de hand van zijn geliefde te verwerven. Ladurie geeft aan dat in de tekst van Fabre zowel het kernprobleem van de Languedoc in de achttiende eeuw als één van de dominante culturele thema's van de Europese samenleving in de periode van de late Middeleeuwen tot in de negentiende eeuw wordt verwoord. Hij beschrijft hoe op horizontaal niveau (betrekking hebbend op de feitelijke situatie in de Languedoc) het actuele probleem voor veel 'onterfde' jonge mannen was om sociale stijging te realiseren door middel van een huwelijk met een ervende bruid en voor veel vaders zonder mannelijke erfgenamen om een zodanig huwelijk van hun dochter te arrangeren dat de prominente

positie van de 'lignage' verzekerd bleef. Toch is de tekst niet alleen van betekenis voor inzicht in de regionale problemen van Zuid-Frankrijk. Op verticaal (diachronisch) niveau blijkt de tekst ingeweven te zijn in de orale en literaire traditie van *La mort-parrain*, van de reeks volksverhalen (gecatalogiseerd in de collectie van Aarne-Thompson onder nummer 332) waarin wordt gesuggereerd dat de problemen van het samenleven kunnen worden opgelost met behulp van de dood (als medeplichtige en als kracht waartegen tenslotte iedere held het loodje legt). Door de dood, die in Fabres verhaal onder andere wordt uitgebeeld door de grootmoeder, wordt het synchronische element van de feitelijke situatie in de Languedoc verbonden met het diachronische van de steeds herhaalde herijking van *La mort-parrain*.

Deze modelstudie is begonnen als een onderzoek naar het verband tussen de fictie van een volksverhaal en de werkelijkheid van de Zuidfranse samenleving in de periode dat het verhaal geschreven werd. Ze heeft echter geresulteerd in een uitgebreide uiteenzetting over het kernprobleem van de Languedoc in de achttiende eeuw en van andere Europese gebieden in een veel langere periode. De schrijver is zuinig met theoretische uitweidingen. Vele duistere passages van het verhaal worden verklaard door ze te confronteren met soortgelijke uitspraken in andere verhalen uit de AT 332. De problematiek van het verhaal in zijn geheel beschouwt hij als kenmerkend voor 'samenlevingen zonder staat' waar het sociale contract meer betekenis heeft dan de klassenstrijd en waar het principe van 'the limited good' geldt. In een korte passage aan het eind van het boek wordt de bruikbaarheid van dit laatste theoretische concept bewezen voor begrip van de strekking van Fabres betoog: in de Languedoc kon een jonge man in de achttiende eeuw het voor een huwelijk benodigde kapitaal niet zelfstandig accumuleren, maar moest dit verwerven ten koste van een ander (iemand uit zijn verwantengroep, de schoonfamilie of de geliefde zelf) of met behulp van bovennatuurlijke krachten of een vondst.

In dit boek van Ladurie is de vergelijking met andere verhalen overdadig, zelfs tot vervelens toe aanwezig, maar wel steeds ten dienste van de interpretatie. De representativiteit van het verhaal van Fabre is een aspect van een veel meer omvattend onderzoek naar het verband tussen literaire informatie en de sociale werkelijkheid. Het werk getuigt van een sterk theoretisch eclecticisme – niet als panacee van intellectueel onvermogen, maar als uiting van een methodologische vrijzinnigheid om allerlei bruikbare inzichten te benutten die licht kunnen werpen op het bestudeerde probleem. Ladurie blijkt goed op de hoogte te zijn van antropologische theorieën en weet heel goed te selecteren uit inzichten die behulpzaam kunnen zijn om denken en handelen, structuur en geschiedenis en continuïteit en discontinuïteit van culturele vormen met elkaar te verbinden. Bovendien biedt hij een impliciete correctie van de structuralistische antropologie waarin culturele verschijnselen geanalyseerd worden als aspecten van een algemeen menselijk patroon. Ladurie toont aan dat dergelijke verschijnselen uitdrukkingen zijn van de specifieke problemen in bepaalde samenlevingen. Van dit werk kan vooral geleerd worden dat volksverhalen niet begrepen moeten worden als beschrijvingen van bepaalde concrete gebeurtenissen, maar dat men met veel inspanningen er achter kan komen dat de strekking van deze verhalen vaak een clue is van de culturele problemen van meerdere generaties in grotere geografische eenheden.

Een index van de geciteerde verhalen en van de culturele en symbolische vormen zou van deze monografie een handboek hebben kunnen maken ten behoeve van al degenen die zich inspannen om iets te begrijpen van de Europese cultuur. Wellicht is dat mede nagelaten omdat de gehele dialectiek van ideeën en werkelijkheid dan al te gemakkelijk ingeruild zou worden voor simplistische interpretaties: een cultureel complex is immers een geheel en de verschillende culturele elementen hebben slechts betekenis binnen het geheel van een cultuur. Naast deze prijzende woorden moet toch nog een kritische kanttekening gemaakt

worden: de nadruk op de culturele homogeniteit van een gebied dat ongeveer het oude Romeinse Rijk in zijn hoogtijdagen omvat, verdraagt zich (nog?) niet gemakkelijk met de bekende afbakening van de Europese 'cultural areas' in o.a. Middellandse-, Alpen- en Noordwest-Europees. Een oplossing van deze kwestie zou kunnen zijn dat geografische varianten moeten worden opgevat als verbijzonderingen van een algemeen Europees patroon of als chronologische nuancerings. Deze vraag wordt door Ladurie niet gesteld, maar het zij hem vergund dat hij zijn creativiteit uitleeft op een cultuur die hij vanaf 1955 heeft bestudeerd omdat hij (zoals hij in het voorwoord van *Les paysans* heeft vermeld) haar bemint: de cultuur van het Middellandse gebied.

Naast deze twee monografieën van Ladurie is er in Nederland een boekje verschenen over *Montaillou*, de bestseller van de Franse historicus die oorspronkelijk in 1975 is gepubliceerd en reeds vele malen opnieuw is uitgebracht (besproken in VB 3 p. 48). Deze studie is onderwerp geweest van een discussiedag van de NSAV (Nederlands Sociologische en Antropologische Vereniging), gehouden te Groningen in het najaar van 1980. De Groningse antropoloog Dick A. Papousek heeft de bijdragen en discussies gebundeld in een handzaam boekje met de titel *Montaillou in Groningen, verslag van een interdisciplinaire studiedag*. Naast een inleiding, een redactionele verantwoording, een verslag van de discussies en een beschrijving van de huidige situatie in het bergdorpje Montaillou zijn de conferentiebijdragen verdeeld over vier hoofdstukken. In het eerste vindt men een beknopte samenvatting van het boek en een bespreking van de kritieken op het werk. In hoofdstuk 2 zijn vijf bijdragen samengebracht onder de titel 'Betekenis van Montaillou'. De antropologen Driessen en Kuiper evalueren het werk als was het een antropologische monografie. Renée Hagesteijn poogt aan te geven dat het materiaal dat Ladurie gebruikt heeft, zich leent voor een netwerkanalyse. Van Holthoorn neemt het boek als aanleiding om enige belijdenissen te doen over mens en samenleving en met name over de functie van 'common sense'. Dit laatste lijkt het juiste begrip om daarmee zijn bijdrage te waarderen want zijn bespiegelingen zijn nauwelijks onderbouwd. Dekker bespreekt de opvattingen over kinderen in de bestudeerde samenleving en brengt die in verband met de theorie van Ariès. In hoofdstuk 3 'Montaillou van binnen en buiten' zijn de bijdragen opgenomen die de relaties behandelen tussen het dorp en de bredere samenleving. Claassen bespreekt de politieke figuratie, Crump de betekenis van het geld, Papousek de voorgeschiedenis en Strating de functies van het huishouden. In hoofdstuk 4 zijn de bijdragen van Schouten, Kuiper, Kemp en Oosten over de betekenis van het Katharisme, de religieuze beweging waartoe de inwoners van Montaillou zich bekend hebben, verzameld.

Niet alleen op de titel van deze bundel valt een aanmerking te maken (de zetduivel lijkt in het spel te zijn: Montaillou, verslag van een interdisciplinaire studiedag te Groningen (?)), maar ook op de kwaliteit ervan. De redacteur schijnt het snel persklaar maken van de teksten als zijn belangrijkste taak opgevat te hebben. Enkele tegenstrijdige meningen zijn dan ook onvoldoende voor het voetlicht gehaald. Driessen vindt bijvoorbeeld in het boek de vergelijking onvoldoende tot zijn recht komen, terwijl Kuiper waardering heeft voor het impliciet vergelijkende perspectief. Papousek wijst er in zijn eigen bijdrage tegelijkertijd op dat 'angst' in deze samenleving zou ontbreken (p. 106) en dat er juist wel 'angst' was (p. 110). Bij deze laatste constatering sluiten zich zowel Driessen (p. 26) als Kuiper (p. 162) aan. Als een boek op een conferentie besproken is en door een redacteur geredigeerd, dan mag men toch wel verwachten dat al te aperte tegenspraken in de discussies zijn aangeroerd of in elk geval door de redacteur in zijn samenvattend essay worden aangeduid. Een aantal critici blijkt bovendien nogal eigenaardige opvattingen te huldigen over hun taak. Ze beperken zich veelal tot opmerkingen naar aanleiding van het boek: essays over politieke, religieuze en

pedagogische geschiedenis. Niemand attaqueert de auteur op inconsistenties in zijn betoog, nergens wordt *aangetoond* dat een andere benadering van het materiaal leidt tot andere conclusies (Hagesteijn wijst wel op een mogelijke andere benadering maar geeft geen conclusies). Het belangrijkste bezwaar is dat veel critici volstaan met het debiteren van een aantal algemene opmerkingen die op zich wel interessant zijn maar in het licht van de probleemstelling van het boek weinig hout snijden.

De kritische opmerkingen in de bundel betreffen vooral drie problemen: twijfel aan de kwaliteit van het bronnenmateriaal, het vraagstuk van de vergelijking en dat van het eclectisch hanteren van antropologische theorieën. Hierop moet in het kort worden ingegaan. Het waarheidsgehalte van de bronnen is bij ieder onderzoek een probleem. Maar wat moet een onderzoeker zoals Ladurie die over slechts één bron beschikt doen: controleren van het oncontroleerbare is toch een onmogelijke opgave? De auteur kan dan bijvoorbeeld niets publiceren. Gelukkig heeft Ladurie niet voor deze oplossing gekozen. Bij iedere passage aangeven dat de informatie voor zichzelf spreekt maar helaas niet geverifieerd kon worden, lijkt overdreven. Wellicht zit er niets anders op dan, zoals Ladurie doet, meedelen dat men over slechts één bron beschikt en de gegevens zo presenteren dat ze elkaar niet tegenspreken en dat ze binnen het argument van het boek aannemelijk zijn. Het probleem van het vergelijken is in zoverre een probleem dat er iets moet zijn waarmee vergeleken kan worden. Een unieke geschiedenis uiteengezet in een monografie leent zich niet gemakkelijk voor vergelijkingen. Overigens zijn de critici, ondanks hun betuigingen van afhankelijkheid aan het vergelijkend principe, zelf uiterst terughoudend in hun verwijzingen naar monografieën waarmee *Montaillou* vergeleken zou moeten worden. Het eclectisch hanteren van antropologische inzichten blijkt de steen des aanstoots te zijn voor de theoretisch geïnteresseerde critici. Maar waarom zou een auteur moeten kiezen voor een theorie wanneer blijkt dat 'theorieën' elkaar opvolgen in wisselende hiërarchie? Theorie is slechts een hulpmiddel om het onderzoeksmateriaal vorm te geven en het argument te ontwikkelen. De bezwaren van de critici zijn voor een groot deel slagen in de lucht omdat zij niet kunnen aantonen dat ze afbreuk doen aan de kwaliteiten van het boek. Omdat verschillende papers aanleiding kunnen zijn om *Montaillou* te (her-)lezen, kan verspreiding van het verslag buiten de goegemeente der conferentiebezoekers worden aanbevolen. In elk geval blijkt opnieuw de veelzijdigheid van de Franse meester. – P. Meurkens, Nijmegen (voorjaar 1982).

*Schuttersgilden**

Bij zijn vijftigjarig jubileum in 1983 heeft de Kring van Schuttersgilden 'Land van Cuijk'

* 1933-1983. *De Gouden Guld. Kring van schuttersgilden 'Land van Cuijk'*. Venlo 1983, Uitgeverij Van Spijk. 655 p., talrijke ill. f 65,-; ISBN 90-6216-271-1.

Iven, Willem e.a. *Schuttersgilden in Noord-Brabant*. Helmond 1983, Uitgeverij Helmond. 128 + 40 p., talrijke ill., 3 krt.; f 25,-; ISBN 90-252-8610-0.

Ising, Alfons. *Brabantse schuttersgilden vroeger en nu*. Maasbree 1983, Uitgeverij De Lijster. 207 p., talrijke ill.; f 43,-; ISBN 90-6486-044-0.

Melssen, J.Th.M. *De Ridderlijke Gilde van Sint Sebastiaan te Eindhoven 1482-1982*. Eindhoven 1982, De Ridderlijke Gilde van Sint Sebastiaan. 300 p., talrijke ill., 1 graf., 1 krt.; f 85,-.

Houben, G.L. *Schuttersboek Buchten. Gedenkboek honderd jaar schutterij St. Joseph Buchten 1882-1982, waarin tevens opgenomen een summiere retrospectieve beschouwing betreffende het schutterswezen in het algemeen*. Buchten 1982, Schutterij St. Joseph i.s.m. Uitgeversmij. De Limburger. 191 p., talrijke ill.; f 20,-.

Lathouwers, Peter, en Peter van den Elsen. *Dôr hêdde de skut. De geschiedenis van de Gemertse gilden*. Gemert 1982, Heemkundekring 'De Kommanderij Gemert'. (Bijdragen tot de geschiedenis van Gemert 9). 208 p., talrijke ill.

een gedenkboek uitgegeven, waarin de samenstellers de opzet van het boek van J.A. Jolles (*De schuttersgilden en schutterijen van Noord-Brabant. Overzicht van hetgeen nog bestaat. 's-Hertogenbosch 1933-34*) grotendeels hebben nagevolgd. Van de 28 bij de kring aangesloten gilden, in noord-oostelijk Noord-Brabant, Noord-Limburg en in Soest, geven zij telkens een door het gilde zelf geschreven geschiedenis, een op grond van een schriftelijke enquête verkregen momentopname van de toestand van het gilde in januari 1982 (aantal leden en bestuursleden, opmerkingen over het gildesilver en de kleding), een lijst van koningen en keizers en een viertal foto's (een groepsfoto en foto's van het tamboercorps, indien aanwezig bij het gilde, van het vaandel en van het gildesilver). Van 28 'ingeslapen' gilden, die bestaan hebben in het gebied dat de kring bestrijkt, geven zij eveneens enkele historische bijzonderheden. Verder bevat het boek gegevens over o.a. de geschiedenis en de werkwijze van de kring als organisatie en over de manifestaties die in kringverband plaatshebben. In deel II van het boek staat een lang opstel (p. 487-635) van wijlen D.L. van Elk en enkele anderen, getiteld *De geschiedenis en gebruiken der Brabantse en Noord-Limburgse schuttersgilden door de eeuwen heen*. De auteur heeft hiervoor een aantal artikelen, die in de jaren 1967-1975 in het vroegere blad van de kring, *De Guld*, waren verschenen, herschreven. Hij geeft een overzicht van de geschiedenis van de schuttersgilden en van hun doelstellingen, bestuursvorm en activiteiten. Verder beschrijft hij de kleding van de gildebroeders en de tot de gilden behorende vanden en trommels.

Met in grote lijnen een overeenkomstige inhoud als de bijdrage van Van Elk verschenen in 1983 van de hand van resp. Willem Iven en Alfons Ising nog twee boeken over de Brabantse schuttersgilden. Ising betreft daarbij ook de gilden in de Belgische provincie Brabant, terwijl achter in het boek van Iven de catalogus is opgenomen van de tentoonstelling over schuttersgilden in 's-Hertogenbosch in 1983. De auteurs hebben archivalia en gedrukte bronnen geraadpleegd, gesprekken gevoerd en schuttersfeesten bijgewoond.

Een inventarisatie van alle in Brabant bestaande gilden, zoals voor een deel van de provincie in het bovengenoemde gedenkboek, bieden zij niet. Ising geeft alleen een lijst van hem bekende, in 1982 bestaande gilden. En Iven heeft de 196 gilden die hij eveneens in 1982 telde op een kaart ingetekend. Behalve deze kaart heeft hij twee kaarten opgenomen van de verspreiding van de schuttersgilden in Noord-Brabant in 1825 en 1932, op grond van gegevens uit resp. een overheidsenquête en het boek van Jolles. Iven wijst erop dat tussen 1825 en 1932 het aantal gilden, vooral in West-Brabant, is afgenomen, maar sinds 1932 vrijwel stabiel is gebleven. Naast deze kaarten zou men nog de door J. Toorians vervaardigde kaart kunnen leggen van de verspreiding van de schuttersgilden in Noord-Brabant in 1957, die als bijlage werd toegevoegd aan het tijdschrift *De Gildetrom* 4 nr. 8 (1957). In het betoog van beide auteurs spelen deze kaarten en lijst verder geen rol.

Zowel de boeken van Iven en Ising als het opstel van Van Elk zijn in vlotte stijl geschreven en in de eerste plaats bestemd voor de leden van schuttersgilden en degenen die als toeschouwer belangstelling hebben voor hun activiteiten. Wetenschappelijke pretenties hebben de auteurs niet. Ook om andere redenen hebben deze boeken eerder het karakter van documenten dan van studies. Dit blijkt in het bijzonder uit wat de auteurs schrijven over de geschiedenis van de schuttersgilden. Zij werden daarbij geleid door een tweetal niet geheel met elkaar te verenigen overwegingen. Al in het begin van zijn boek schrijft Iven: 'Er zijn maar weinig geschreven bronnen uit het verleden. Veel auteurs schrijven meningen en gissingen van elkaar over en koppelen gegevens, die mogelijk niets met elkaar hebben uit te staan. Wie de weinige historische bronnen wil nagaan, verdwaalt al gauw in de nevelen van fantasie en veronderstelling. Een betrouwbaar historisch overzicht ontbreekt' (10). Ook Ising en Van Elk wijzen op het gemis van de noodzakelijke voorstudies. Ising voegt daar aan

toe dat hij de indruk heeft dat 'wat al te gemakkelijk wordt beweerd dat de hedendaagse gildegebruiken op eeuwenoude geplogenheden en tradities berusten' (5). Na deze verstandige opmerkingen trekken zij evenwel al te voortvarend grote lijnen door de geschiedenis van de schuttersgilden, die zij illustreren met voorbeelden of citaten uit archivalia van gilden uit verschillende tijden en plaatsen. Zij wijzen op de onzekerheden over de oorsprong van de schuttersgilden, de schommelingen in de belangstelling voor de gilden en op het verdwijnen en steeds opnieuw oprichten van schuttersgilden. Zijn zij zich enerzijds bewust dat niet duidelijk is in hoeverre van een continuïteit in de geschiedenis van de gilden gesproken kan worden, anderzijds menen zij, dat die er wel zou *moeten* zijn. 'Gilden zijn er altijd geweest' luidt de eerste zin in het boek van Iven (8). Van Elk wijst op de 'verbijsterende onbekendheid, zelfs van velen onzer gildebroeders, met hun eigen, door de eeuwen geheiligde, bestuurlijke vorm' (538). Terecht vraagt Iven dan: 'Welke banden met welk verleden worden nu gevoeld?' (99).

Voor Van Elk en Ising is het antwoord op deze vraag duidelijk. Volgens Van Elk 'hebben de gilden na vier eeuwen van moeizame strijd (ongeveer 1550-1950) zich hersteld tot de welhaast Bourgondische bloei uit Brabants 'Gouden Eeuw' (ong. 1450-1550)' (522). Wanneer in Belgisch Brabant de gilden zich verzetten tegen de in Noord-Brabant bijna overal gangbare 'middeleeuwse' kledij van de gildebroeders, schrijft Ising dit toe aan een 'tekort in historische kennis' (132). Iven en zijn medewerkers hebben hun boek samengesteld 'omdat zij van hun land houden met alles wat daarin echt, eigen en wezenlijk is' (5). Op grond hiervan komt hij tot een andere afweging dan de twee eerder genoemde auteurs. Hij meent dat de 'eenvoudige Kempische boerengilden', die alleen gekleed gaan in hun zondagse pak met daarover een sjerp, 'in hun kledij qua afkomst en historie "echter" en meer "Brabants eigen" dan al die weelderig gekostumeerde gilden' zijn (59). Daarmee oriënteert hij zich dus op de tweede helft van de negentiende eeuw en het begin van deze eeuw. Ieder op hun wijze bedrijven deze auteurs een vorm van cultuurpolitiek. Ising gaat daarin het verst. Hij hoopt dat zijn boek er toe zal bijdragen 'om de plaatselijke gildegebruiken kritisch te bezien en eventueel bij te stellen' (5). Ook op het gebied van de uitvoering van schuttersfeesten geven hij en Van Elk praktische aanwijzingen.

Het zou interessant zijn na te gaan in hoeverre deze boeken daadwerkelijke invloed uitoefenen op de opvattingen van de gildebroeders en het functioneren van de gilden. Een mondelinge of schriftelijke enquête is daartoe de aangewezen weg. Iven geeft een indruk van de resultaten van een dergelijke enquête. Op een schuttersfeest in Oirschot in 1980 vroeg hij ongeveer honderd mensen naar hun kennis en waardering van de gilden. Zoals enigszins te verwachten bestonden de antwoorden niet zelden uit gemeenplaatsen. Toch is ook dat op zich een interessant gegeven.

Een van de beste manieren om wat betreft de geschiedenis van de schuttersgilden vaste grond onder de voeten te krijgen is ongetwijfeld het verrichten van lokaal-historisch onderzoek. Dit blijkt uit de hier eveneens aangekondigde boeken over de gilden in Gemert, Eindhoven en het Limburgse Buchten. De houding tegenover de geschiedenis is daarin ook anders. Houben, de schrijver van de geschiedenis van de schutterij St. Joseph in Buchten, heeft wel waardering voor de 'middeleeuwse' kledij van veel tegenwoordige gilden en de 'vasthoudendheid aan de historische werkelijkheid' die daaruit spreekt, maar meent anderzijds 'dat men de door bepaalde omstandigheden in de vorige eeuw ingezette veranderingen van stijl in delen van Nederlands Limburg, als een evolutionaire realiteit [dient] te aanvaarden' (39). Wegens gebrek aan bronnen waagt hij zich niet aan de voorgeschiedenis van de in 1882 opgerichte schutterij. Gemert is in dit opzicht rijker bedeed, maar toch noemen

Lathouwers en Van den Elsen hun geschiedenis van de Gemertse gilden voor 1945 bescheiden 'dan ook meer een kroniek' (8). Melssen heeft er zelfs voor gekozen het grootste deel van zijn boek (89-269) over het St. Sebastiaansgilde in Eindhoven te laten bestaan uit een getranscribeerde en geannoteerde weergave van alle teksten uit het archief van het gilde uit de periode 1487-1860. Daarmee heeft hij toekomstige onderzoekers zeker een dienst bewezen.

Het plaatselijk onderzoek levert interessante resultaten op. In hun nuchtere studie over de Gemertse schuttersgilden ondergraven Lathouwers en Van den Elsen, althans voor Gemert, de wijd verbreide stelling dat de schuttersgilden vroeger tot taak hadden de orde in de plaatselijke gemeenschap te handhaven en het dorp tegen aanvallers te verdedigen. Uit hun onderzoek van de burgemeestersrekeningen uit de zeventiende en achttiende eeuw blijkt dat dit niet het geval was. Zij stelden ook vast dat in de eerste helft van deze eeuw, en vermoedelijk ook in de negentiende eeuw, alleen om prijzen geschoten werd en dat het schieten om de koningstitel pas weer in 1948 werd ingevoerd. Op grond van ledenlijsten geeft Melssen een nuttige grafiek van de aantallen betalende leden van het Eindhovense gilde voor de jaren 1851-1950. Hij wijst er op dat de ledentallen in de periode daarvóór erg moeilijk te reconstrueren zullen zijn.

Het is opmerkelijk, maar ook wel te begrijpen, dat in de boeken die de schuttersgilden in een groot gebied beschrijven, de gildebroeders zelf nagenoeg geheel op de achtergrond blijven. Tenzij de auteurs menen dat de vele foto's in deze boeken voor zichzelf spreken. Iven opent zijn boek met de lapidaire zin: 'Het is waarschijnlijk dat de schuttersgilden al zo lang bestaan, doordat zij volks zijn. De gilden zijn immers groeperingen van gewone mensen. Niet de elite of de overheden, maar gewone mensen uit het volk, boeren en burgers' (5). Het is duidelijk dat men van dergelijke uitspraken niet veel wijzer wordt. Iven moet zich dat ook wel bewust zijn. Immers, wanneer er meer dan één gilde in een plaats bestaat, konden daartussen grote verschillen in aanzien bestaan. Iven geeft daar verscheidene voorbeelden van. In Heusden aan de Maas werd omstreeks het midden van de vorige eeuw een gilde opgericht 'van werklieden en kleine middenstanders die geen kans kregen zich bij het oudere (deftige) gilde aan te sluiten' (20). Het nog steeds bestaande St. Sebastiaansgilde te Eindhoven noemt hij zelfs onomwonden een 'eliteclub' (21). Daarnaast is het een interessant gegeven dat de heropleving van het schuttersgildewezen in de jaren dertig van deze eeuw mede te danken was aan de inspanningen van enkele notabelen en 'deskundigen', geïnteresseerd in de Brabantse cultuur, maar niet direct afkomstig uit gildekringen.

Ook voor het bepalen van de maatschappelijke positie van de schuttersgilden is lokaal onderzoek de aangewezen weg. Melssen kon in zijn boek geen aandacht schenken aan de sociale achtergrond van de leden van het St. Sebastiaansgilde. Maar hij verwijst wel naar een eerdere publicatie van zijn hand, in 1979 in Eindhoven verschenen als deel vier van de reeks Bijdragen tot de geschiedenis van Kempen- en Peelland, die biografische gegevens bevat van 449 Eindhovenaren uit de tweede helft van de zeventiende eeuw. Hij vermeldt daarbij ook of iemand lid was van het St. Sebastiaansgilde. Op grond van onderzoek in de bevolkingsregisters en interviews stelde Houben vast dat St. Joseph in Buchten in 1882 was opgericht door vier boeren en een onderwijzer, van tussen de 37 en 52 jaar oud.

Van de hier aangekondigde boeken schenkt dat van Lathouwers en Van den Elsen de meeste aandacht aan de sociale samenstelling van het ledenbestand van de gilden. Door de namen op de lijsten van Gemertse gildebroeders in verband te brengen met o.a. gegevens over landbezit in de schepenprotocollen, bleek hen dat de leden in de achttiende eeuw in het algemeen veel grond bezaten. Ook uit de beroepen (kooplieden, fabrikanten, winkeliers) en functies (schepen, kerk- of armenmeester) van de gildebroeders leiden de auteurs af dat zij

tot de goeude middengroepen behoorden. En dat deze gilden in de zeventiende en achttiende eeuw elitaire gezelschappen waren, waartoe de lager geplaatsten, zoals keuterboertjes, wevers en arbeiders geen toegang hadden. Ondanks enkele hiaten in de ledenlijsten konden zij nagaan dat in de loop van de negentiende eeuw de gilden steeds meer uit boeren gingen bestaan. Zij veronderstellen dat de eerder genoemde groeperingen in deze tijd 'voor het verwerven van sociaal aanzien en macht niet langer op de schuttersgilden waren aangewezen' (89). De leden bestonden wel uit goeude boeren. Dat blijkt ook uit het bestaan, aan het eind van de vorige eeuw, van een gilde van jongens uit het weversmilieu, dat de gebruiken van de gilden op verschillende manieren parodieerde. Na de tweede wereldoorlog traden ook mensen uit de 'burgerij' (146) toe tot de gilden.

In alle hier behandelde boeken worden wel enkele punten aangestipt waarover men meer zou willen weten. Dat in publicaties die vooral in de eigen plaats aftrek zullen vinden, niet of nauwelijks aandacht wordt geschonken aan de sociale achtergrond of de leeftijd van de huidige leden van de schuttersgilden is te begrijpen, maar voor buitenstaanders evengoed een gemis. Graag zou men beschikken over overzichten van de schommelingen in het ledenbestand van de gilden. Zijn er nu, of in het verleden, aanwijsbare verschillen in prestige binnen de gilden aan te wijzen? Koning van een schuttersgilde wordt niet zozeer de beste schutter, als wel degene die het laatste deel van de vogel afschiet. Welke overwegingen gelden of golden er bij het vaststellen van de volgorde van de schutters. Van Elk wijst er bovendien op dat het bestuur van het gilde zich er na het schieten over beraadt of de nieuwe koning wel 'voor deze bij uitstek representatieve functie geschikt of in staat' is (573).

Hoe is thans de onderlinge verhouding tussen de gilden binnen één plaats of tussen die van verschillende plaatsen? Inhoeverre heeft Iven gelijk als hij in een artikel in het tijdschrift *Brabantia* de gilden karakteriseert als 'een wereld zo vol onderling kwaadspreken en verdachtmaken, zó vergiftigd door felle naijver, afgunst en rivaliteit, zo bezeten van aanzien en goede naam' (jg. 32 nr. 8 (1983) p. 24)? Is de toegenomen reglementering van de wedstrijden hiervan misschien een gevolg, of de oorzaak? De aandacht voor de gilden die met geweer of kruisboog schieten zou kunnen doen vergeten dat er in de vorige en in deze eeuw ook handboogschutterijen bestaan hebben en bestaan. In welke verhouding staan zij tot de overige schuttersgilden? Behalve het schuttersgilde kunnen er in een plaats nog andere verenigingen zijn die zich zien als representanten van de gemeenschap, zoals b.v. de carnavals- en oranjeverenigingen. Welke contacten bestaan er tussen deze verenigingen? De gilden organiseren hun activiteiten in de eerste plaats voor zichzelf, maar trekken tevens veel toeschouwers. Het zal wel nauwelijks mogelijk zijn om meer over hen te weten te komen dan hun geschatte aantal bij feestelijkheden. Toch zouden ook zij bij een beschouwing over de functie van de schuttersgilden betrokken moeten worden.

Met een verwijzing naar hun middeleeuwse oorsprong geven veel schuttersgilden thans hoog op van hun trouw aan de kerkelijke overheid. In de vorige eeuw was de verhouding tussen beide soms minder goed. Pastoors keerden zich tegen het dansen en muziekmaken door de gilden. Thans luisteren de gilden met vaandels en trommels kerkelijke plechtigheden op. Hoe heeft deze omslag in de houding van de kerk zich voltrokken en welke omstandigheden kunnen dit proces verklaren? Andere in principe niet moeilijk te vervullen wensen zouden, voor de betreffende provincies als geheel, verspreidingskaarten zijn met daarop de jaartallen waarin schuttersgilden zich in 'historische' kledij hebben gestoken, zijn begonnen met vendelen of een drumband aan het gilde hebben verbonden. Aan de hand van dergelijke kaarten kan men locale of regionale verschillen in tradities, gebruiken of kenmerken van de gilden zichtbaar maken. In het gedenkboek *De Gouden Guld* zeggen de samenstellers

terecht dat de gilden deel uitmaken van de plaatselijke gemeenschap en dat de geschiedenis van de schuttersgilden een afspiegeling is van de sociale, economische of culturele geschiedenis van hun plaats of streek. Deze auteurs, en ook die van de andere boeken, verzuimen niet deze maatschappelijke achtergronden globaal aan te geven. Er zal echter, ook wat dit aspect betreft, nog veel werk verzet moeten worden. – J. Helsloot.

Corbin, Alain. *Le miasme et la jonquille. L'odorat et l'imaginaire social XVIIIe-XIXe siècles.* Paris 1982, Aubier Montaigne. 335 p., Fr. 87.21; ISBN 2-7007-0293-x.

In dit boek wordt de geschiedenis beschreven van het waarnemen van geuren op grond van Westeuropese schriftelijke getuigenissen vanaf ongeveer het midden van de achttiende eeuw, toen er een hartstochtelijke wetenschappelijke belangstelling voor geuren ontstond. Lucht werd niet meer als één van de elementen beschouwd, maar als een mengeling van verschillende gassen, waarvan de onderlinge verhouding de kwaliteit bepaalde. Vooral de gebondenheid van geuren aan levende organismen, die samenhang met uitscheiding, bederf en rotting was voorwerp van studie en zorg. Men ontdekte dat huizen, straten, tuinen en parken stonken, dat gangen en zalen van een paleis als Versailles van een rioollucht doordrongen waren en dat kleren een geur van urine om zich heen verspreiden. Menselijke geuren, die aanvankelijk niet met bepaalde sociale groeperingen werden verbonden, werden in sommige kringen meer en meer overvleugeld door zware parfums. Men ging hygiënische maatregelen treffen, die zich vooral op de geurintensiteit van publieke ruimtes richtten. De overwinning van de hygiëne en het wegnemen van stank en geur uit onze omgeving is gepaard gegaan met de diskwalificatie van de reuk als zintuig en een intolerante houding van mens en maatschappij tegenover stank. – J.J.-v.P.

Easlea, Brian. *Witchhunting, magic and the new philosophy. An introduction to debates of the scientific revolution 1450-1750.* Brighton/Atlantic Highlands 1980, Harvester Press/Humanities Press. XII, 283 p.; fig.; £ 25; ISBN 0-85527-908-7/0-391-01806-X.

In zijn voorwoord maakt Easlea duidelijk dat deze studie is opgezet als een inleiding tot de kennis van de wetenschappelijke revolutie van de zestiende en zeventiende eeuw, voornamelijk bedoeld voor studenten. In drie hoofdstukken geeft hij dan ook een (zeer boeiend) verslag van de ontwikkeling van het wetenschappelijk denken in die tijd.

Belangrijker zijn echter de overige twee, voor het grootste gedeelte aan de heksenvervolgingen gewijde hoofdstukken, niet alleen vanuit volkskundig, maar ook algemeen wetenschappelijk oogpunt. Hier probeert Easlea namelijk naar eigen zeggen iets nieuws te brengen. Alhoewel hij zeker niet voorbij gaat aan de sociale en economische factoren die aan de vervolgingen ten grondslag lagen, gaat zijn aandacht grotendeels uit naar de denkbeelden van de Westeuropese elite over heksen. Uiteindelijk waren, volgens Easlea, de vervolgingen die in de tweede helft van de zestiende eeuw sterk in hevigheid toenamen een reactie van de zich onzekerder voelende mannelijke leden van die elite. Dat de demonologische heksenleer waar de vervolgers zich op baseerden, gezien de toenmalige kennis van de wetenschap, ook moeilijk fundamenteel ondergraven kon worden, wordt duidelijk aan de hand van de discussie tussen de voorstanders Bodin en Remy aan de ene, en de tegenstanders Wier, Scot en Montaigne aan de andere kant. Bij het weergeven van die discussie wordt, zoals ook elders in het boek, niet alleen gebruik gemaakt van literatuur, maar ook van de geschriften van de betrokkenen zelf.

Waarom in de loop van de zeventiende eeuw het geloof in heksen en daarmee ook de vervolgingen verdwenen komt in het laatste gedeelte van het boek aan de orde. Easlea

antwoord op deze vraag is voor een deel niet nieuw. Onder anderen Trevor-Roper en Thomas in Engeland en Mandrou in Frankrijk hebben er al enige tijd geleden op gewezen dat groeiend zelfvertrouwen bij de elite en de acceptatie van de filosofie van Descartes daarbij een doorslaggevende rol hebben gespeeld. De Cartesiaanse filosofie pretendeerde immers voor alle verschijnselen een natuurlijke en logische verklaring te hebben. Duivels, heksen en demonen pasten niet meer in het nieuw verworven wereldbeeld. Easlea ziet dit echter als een gedeeltelijk antwoord, hij wil verder en zoekt daarnaast nog naar een verklaring voor de acceptatie van juist deze filosofie, die net als het daarvóór bestaande wereldbeeld voor ons twintigste-eeuwers 'extremely implausible' is. Beslissend bij die acceptatie was volgens hem dat de Cartesiaanse mechanistische filosofie een hecht doortimmerd geheel was en dat het establishment er aan alle kanten door gesterkt werd. De bestaande godsdienstige en sociale orde werd er door gesteund en tegelijkertijd was men vrij om naar geloven in te grijpen in de natuur zonder God en zijn wondere werken daardoor ter discussie te stellen.

Ondanks de grote eruditie waarvan dit boek blijk geeft bleef ik tijdens het lezen steeds één vraag stellen, namelijk die naar de feitelijke onderbouwing van Easleas beweringen. Zo gaat hij er zomaar van uit dat de besproken filosofen en wetenschappers representatief zijn voor de gehele Westeuropese elite. Onderzoek naar de feitelijke invloed ontbreekt. Een tweede struikelblok was Easleas bewering dat de heksenvervolgingen in de tweede helft van de zeventiende eeuw ophielden. Al is dat voor sommige streken zeker waar, belangrijke uitzonderingen zijn er wel degelijk. Zo is er in Holland na ongeveer 1600 geen sprake meer van processen en legde ook het parlement van Parijs na 1588 grote voorzichtigheid aan de dag bij de behandeling van heksenprocessen. In deze twee gevallen moet iets anders dan de denkbeelden van Descartes de elite van gedachten hebben doen veranderen. In dit licht bezien levert Easleas benadering niet meer op dan een gedeeltelijke verklaring. De uitsluitende gerichtheid op een deelaspect, in dit geval de ideeën van één groep, hoeveel invloed die ideeën ook gehad mogen hebben, blijkt ook hier de complexiteit van een onderwerp als de heksenvervolgingen geen volledig recht te doen. – H.v.K.

Feest en ritueel in Europa. Antropologische essays. Onder redactie van Adrianus Koster, Yme Kuiper en Jojada Verrrips. Met een inleiding van Jeremy Boissevain. Amsterdam 1983, VU Boekhandel/Uitgeverij. (Antropologische Studies VU 3). 375 p.; f 37,85; ISBN 90-6256-293-0.

Door de Werkgroep Culturele en Sociale Antropologie van Europa werd in april 1982 een conferentie gehouden over feesten en rituelen in enkele Europese landen overwegend in de negentiende en twintigste eeuw. Van de behandelde papers is het merendeel in deze bundel opgenomen. Enkele artikelen werden na afloop van de conferentie al eerder elders gepubliceerd. Bijna alle bijdragen zijn geschreven door cultureel-anthropologen. Zij hebben hun gegevens verzameld tijdens veldwerk, door onderzoek in archieven of door een combinatie van beide werkwijzen. Het boek geeft een goede indruk van wat de historische antropologie in Nederland thans vermag.

Jeremy Boissevain leidt de bundel in. Aan de hand van de hier bijeengebrachte artikelen wijst hij op twee bewegingen die zich de afgelopen honderd jaar in de geschiedenis van het vieren van feesten hebben voorgedaan: het terugdringen door de bourgeoisie van openbare feesten als de kermis en het carnaval in de tweede helft van de vorige en het begin van deze eeuw, en de 'herritualisering van het dagelijks leven' (p. 13) en de toename van het aantal feesten in de jaren zeventig van deze eeuw. Is de eerste beweging te beschouwen als een

afspiegeling van het aanscherpen van de grenzen tussen sociale groepen, de tweede kan men zien als een reactie juist op het vervagen van deze grenzen en als een gevolg van de behoefte van groepen de eigen identiteit tegenover anderen te onderstrepen. Voor beide ontwikkelingen zijn sociaal-economische veranderingen verantwoordelijk (9-14).

Ook het eerste artikel is van *Jeremy Boissevain*. Hij geeft een beschrijving van het verloop van de feesten ter ere van de parochieheilige(n) in twee dorpen in Malta in 1980. Vergeleken met de feesten in de jaren zestig waren er nu meer toeschouwers, meer deelnemers aan de processie, meer uitvoeringen van de fanfares en meer versieringen. Ook elders op Malta deed zich deze ontwikkeling voor. Het gestegen inkomen van de arbeiders en de toename in de hoeveelheid vrije tijd kunnen deze opbloei verklaren, maar ook de belangstelling van de toeristen voor deze feesten van overwegend arbeiders. Daardoor gingen nu ook mensen uit de middengroepen aan de feesten deelnemen. De auteur wijst ook op de verbeterde transportmogelijkheden en op de afschaffing van beperkende maatregelen door de overheid. Tenslotte kan men in de groei van deze feesten een reactie zien op recente politieke spanningen en veranderingen op het eiland (17-34). Het artikel van *Adrianus Koster* gaat eveneens over kerkelijke feesten op Malta. Hij geeft als het ware het ruimere kader aan, waarbinnen de door Boissevain beschreven opbloei van parochiefeesten zich afspeelde. Zowel Koster als Boissevain stellen vast dat de viering van katholieke hoogtijdagen op nationaal niveau in de jaren zeventig in betekenis afnam. Koster geeft een gedetailleerde beschrijving van deze ontwikkeling. Om de macht van de kerk te beperken erkende de overheid een aantal godsdienstige hoogtijdagen niet langer als officiële feestdag. Binnen de kerk trachtte een aantal geestelijken, geïnspireerd door het Tweede Vaticaanse Concilie, een versoering door te voeren in de uiterlijke vormgeving van godsdienstige plechtigheden. De auteur schenkt telkens aandacht aan de reacties van de bevolking op deze maatregelen van bovenaf, en aan het verzet dat zij opriepen bij de politieke partij die in de oppositie was en bij tegenstanders van hervormingen binnen de clerus. Tot deze laatste groep zijn vooral de plaatselijke geestelijken, de pastoors, te rekenen, die hun status door deze veranderingen zagen aangetast. Het verbaast dan ook niet dat de pastoors bij de parochiefeesten een leidende rol spelen (35-70).

De hierboven genoemde spanning tussen voorstanders van een meer sobere, afstandelijke viering van de liturgie en die van een uitbundiger, gevoelvoller vormgeving van het kerkelijk leven vormt ook het onderwerp van het artikel van *Mart Bax*. Langs deze scheidslijnen ontstond in de jaren zeventig in een Brabants dorp een tegenstelling tussen de parochianen. Een groeiend aantal van hen, maar wel een minderheid, meed de als kil ervaren vieringen in de parochiekerk en ging voortaan in het bij het dorp gelegen nonnenklooster ter kerke. Daar ontwikkelde zich een bloeiend, door de tegenstanders als ouderwets bestempeld, godsdienstig leven. Een van de incidenten in de groei van deze verwijdering was de vervanging door de pastoor van een geliefd Mariabeeld in de parochiekerk door een groot kruis. Ook sloot de pastoor de kerk op werkdagen. Daarop werd met goedvinden van de nonnen een tot het klooster behorend vervallen Mariakapelletje opgeknapt en weer in gebruik genomen. Door de rector van het klooster werd een Mariabroederschap opgericht en ook het schuttersgilde en de bedevaartsvereniging wist hij weer tot leven te brengen. Onder de medestanders van de pastoor domineren de gezeten families en de elite van het dorp; de bezoekers van het klooster behoren overwegend tot de lagere en de middengroepen. Een verklaring van de religieuze spanningen in het dorp vanuit deze sociale tegenstelling acht de auteur evenwel niet goed mogelijk. Hij ziet er veeleer een uitloper in van de eeuwenlange strijd in de katholieke kerk, en in Noord-Brabant in het bijzonder, tussen de seculiere, onder het gezag van de bisschop vallende priesters en de kloosters om hun aandeel in de zielzorg. De laatste

decennia heeft vooral de rol van de ordegeestelijken en religieuzen aan betekenis ingeboet. Het is begrijpelijk dat zij waar mogelijk hun verloren machtspositie trachten te herstellen, in dit geval door het bezoek van de dorpelingen aan het klooster te stimuleren (133-157). Ook in een dorp in Sardinië trad in de jaren zeventig een versobering op in de viering van het feest ter gelegenheid van de jaarlijkse bedevaart. Maar afgezien van de verminderde deelname van de meer gegoede inwoners is er volgens *Anne Eijken* verder bij het feest niet veel veranderd (71-91).

Drie artikelen behandelen veranderingen in de viering van feesten in Nederland in de negentiende eeuw. Door verscheidene onderzoekers is de afname in de vorige eeuw in de Kempen van o.a. nieuwjaars- en meifeesten, kermissen en vastenavondvieringen in verband gebracht met de industrialisatie, de ontsluiting van het platteland en het ingrijpen van de katholieke kerk in de tweede helft van de eeuw. *Peter Meurkens* wijst erop dat deze verklaringen in twee opzichten tekort schieten. Plaatselijke geestelijken traden al in de eerste helft van de negentiende eeuw op tegen b.v. de vastenavondviering. En men schenkt, door te letten op globale ontwikkelingen, te weinig aandacht aan de sociale processen die zich binnen de dorpen afspelen. In de tweede helft van de negentiende eeuw zijn het niet meer de ongehuwde, maar de getrouwde mannen die de leiding bij feestelijkheden in handen hebben. Zij stellen prijs op evenementen met een kalm verloop. Deze periode geeft dan ook de opbloei te zien van gilde- en familiefeesten, van kerkelijke en nationale herdenkingen, van teerdagen van de landbouwclub en de burgersociëteit en van feestavonden voor het personeel van fabrieken in de dorpen (158-175). De oprichting in 1882 van de carnavalsvereniging de Oeteldonksche Club in 's-Hertogenbosch is als een exponent van dezelfde ontwikkeling te beschouwen. De vereniging had echter als nadrukkelijk doel te voorkomen dat het carnaval door de bemoeienissen van de geestelijkheid en andere tegenstanders van het feest geheel van het toneel verdween. Men wilde het feest handhaven door het een maatschappelijk aanvaardbare vorm te geven, door het te 'veredelen'. Daartoe organiseerde de vereniging een carnavalsoptocht door de stad en feestavonden voor de leden en donateurs. *Hanneke Rozema* heeft achterhaald dat tot de oprichters en bestuursleden tijdens de eerste vijf jaar van het bestaan van de vereniging o.a. kooplieden en winkeliers, kleine ondernemers en zelfstandige ambachtslieden behoorden. Men kan ze beschouwen als de beter gesitueerden uit de kleine burgerij. De schrijfster maakt aannemelijk dat juist bij deze groepering behalve de zorg om het carnaval nog andere motieven hebben meegespeeld om zich voor dit feest in te zetten. De betekenis van Den Bosch als centrum van handel was in de negentiende eeuw sterk verminderd. Door het organiseren van spectaculaire carnavalsoptochten die veel bezoekers zouden trekken, zou men kunnen proberen deze neergang te doorbreken. In subsidieaanvragen aan de gemeenteraad spreken de bestuursleden van de Oeteldonksche Club dit motief ook nadrukkelijk uit. Tenslotte wijst de auteur er op dat de vereniging werd opgericht één jaar na de instelling door de bisschop van het veertig-urengebed tijdens de carnavalsdagen. Men kan in het ontstaan van de vereniging tevens een uiting van protest zien van de verlichte, liberale burgerij tegen het opkomend confessioneel conservatisme (176-199). *Gerrit Wildenbeest* onderzocht dezelfde verwevenheid van eigenbelang en betrokkenheid van een deel van de elite bij de organisatie van feesten omstreeks de eeuwwisseling in de Achterhoek, in het bijzonder het gebied rond Winterswijk. Terwijl zowel de adel als de nieuwe bourgeoisie zich verre hielden van feesten van boeren op het platteland, wierp een groep van door familiebanden aan elkaar verbonden grootgrondbezitters en ondernemers, de Scholten, zich juist op als geldschietter en regelaar van boerenbruiloften en -begravenissen. Zij deden dit om althans op het platteland nog het aanzien te genieten dat zij door het verlies van hun economische macht sinds de tweede helft van de negentiende eeuw

in Winterswijk verloren waren (230–252). Dit artikel werd eerder aangekondigd in V.B. 9,2 p. 230.

Na de tweede wereldoorlog begonnen de verschillen in Twente tussen bruiloften op het platteland en die in de steden steeds meer te vervagen. De gasten werden niet meer door 'brullteneugers' uitgenodigd, maar door middel van trouwkaarten; het bruidspaar ging niet meer gekleed in klederdracht, maar in een net pak en in een witte jurk; het feest had niet meer plaats in huiselijke kring, maar in een café. In de jaren zestig zijn deze veranderingen niet ongedaan gemaakt, maar het Twentse karakter van het feest krijgt sindsdien weer meer aandacht, b.v. in een Twentse revue of in allerlei grappen rond het bruidspaar. Parallel aan deze ontwikkeling loopt de groeiende belangstelling voor b.v. folkloristische dansgroepen, het midwinterhoornblazen en het klootschieten. *Ineke Baas-Hoffschulze* beschrijft gedetailleerd de maatschappelijke achtergronden waartegen deze veranderingen plaatsvonden. De behoefte de eigen, Twentse identiteit te benadrukken tegenover de mensen die zich in de jaren zestig in het gebied vestigden en door hun hoge opleiding veelal de betere betrekkingen vervullen, speelt daarin de belangrijkste rol (200–229). In een klein dorp in de Vendée hebben de boerenbruiloften hun betekenis als feest voor de gemeenschap verloren. Maar sinds 1975 is daar een ander, jaarlijks door de jeugd georganiseerd, feest voor in de plaats gekomen, waarbij men een schaap roostert, danst en drinkt. *An Huitzing* brengt het ontstaan van dit feest in verband met de opbloei in de jaren zeventig van de plaatselijke economie en met de groei van de bevolking. Het feest dient er toe de contacten tussen boeren onderling, tussen boeren en arbeiders en tussen jongeren en ouderen te bevestigen en te verstevigen (114–129).

In een plaats niet ver van Cordoba bezoeken de meeste mannen zo'n één of twee cafés per dag. *Henk Driessen* geeft op grond van zijn waarnemingen in 1977–78 een uitvoerige beschrijving van het min of meer volgens vaste patronen lopende gedrag in de cafés. Uit de sterke verhalen, de grappen en het vele drinken blijkt dat de bezoekers grote waarde hechten aan hun mannelijkheid. De auteur meent dat zij op deze wijze hun ondergeschikte sociale positie trachten te compenseren. Omdat het merendeel van de mannen in dit gebied dagloner is en een gering en onregelmatig inkomen heeft, zijn hun vrouwen gedwongen ook te gaan werken. De vrouwen hebben zelfs vaak een vaste baan. Niet alleen in de plaatselijke samenleving als geheel, maar ook thuis in het gezin hebben de mannen dus een lage status (92–113). *Jelle Kleistra* en *Yme Kuiper* geven een overzicht van de geschiedenis, het kerkelijk leven en de geloofsopvattingen van een orthodoxe religieuze minderheid in Noord-Zweden, die te vergelijken is met de 'zwaren' in Nederland. In hun rituelen, o.a. de openbare biecht, en in hun levensstijl houden zij vast aan gebruiken uit het midden van de vorige eeuw, toen de beweging ontstond. Op deze wijze worden gevoelens van onderlinge verbondenheid in stand gehouden en versterkt (255–292). *Gerrit Jan Zwier* meent dat in beschrijvingen van de heksensabbat een beeld wordt gegeven van een omgekeerde wereld, als het ware van een 'negatieve utopie van luilekkerland' (317–322). Door de oude Grieken en Romeinen werd de hond bij rituelen als symbool gehanteerd om de overgang aan te duiden tussen b.v. leven en dood, ziekte en gezondheid. *Léon Buskens* maakt aannemelijk dat het de tegenstrijdige eigenschappen van de hond waren, en de gemengde reacties die deze oproepen, die hen tot de keuze van juist dit dier hebben bewogen (293–316).

In Nederland zijn ongeveer 120 tot 150 duizend mensen in het bezit van een koninklijke onderscheiding. De meesten zijn boven de veertig jaar oud en slechts tien tot vijftien procent van hen zijn vrouwen. Afhankelijk van de mate van verdienste worden in vijf rangen ridderorden uitgereikt in de drie Nederlandse staatsorden (de Militaire Willemsorde, de orde van de Nederlandse Leeuw en de orde van Oranje Nassau) of eremedailles in goud,

zilver en brons, verbonden aan deze orden. De eremedailles worden overwegend verleend om werknemers te belonen voor hun veertigjarige trouwe dienst bij dezelfde werkgever. Vanaf 1920 worden er jaarlijks meer eremedailles dan ridderorden uitgereikt. Dit is nog steeds zo, maar vanaf ongeveer 1960 neemt het aantal verleende eremedailles naar verhouding af. *Kees Bruin* brengt deze daling in verband met het feit dat door de economische crisis in de jaren dertig en ook thans steeds minder mensen in staat zijn een dergelijk jubileum te bereiken. Of er ondanks de kritiek in de samenleving op het verlenen van decoraties ook sprake is van een dalende belangstelling voor onderscheidingen is niet geheel duidelijk. Ze worden hoogst zelden geweigerd, maar daar staat tegenover dat mensen eerst worden gepolst of ze een decoratie wel op prijs stellen. Dat degenen die ze aanvaarden buitengewoon gehecht zijn aan dit eerbewijs bleek de auteur uit zijn onderzoek van brieven in het archief van de Kanselarij der Nederlandse Orden en uit een schriftelijke enquête die hij hield onder ongeveer 300 gedecoreerden. In de verleende onderscheiding ziet men meestal geen teken van een bijzondere band met het Koninklijk Huis of de staat. Hiermee hangt mogelijk samen dat de afgelopen decennia ongeveer de helft van de decoraties niet bij de 'lintjesregen' op koninginnedag verleend wordt, maar op de dag van b.v. een jubileum of een afscheid zelf. Op deze wijze geschiedt de onderscheiding meer ter ere van de ontvanger dan van de gever. Een aanwijzing voor dezelfde ontwikkeling is de door de auteur terloops vermelde voorkeur in sommige kringen voor een onderscheiding namens b.v. de eigen bedrijfstak boven een onpersoonlijk geachte koninklijke medaille (323-345).

Door onderzoekers wordt wel opgemerkt dat mensen tijdens rituelen hun zelfbeheersing verliezen of in een andere bewustzijnstoestand geraken, maar, omdat zij meer geïnteresseerd zijn in de betekenis van rituelen, vragen zij zich niet af hoe dit komt. In het laatste artikel in de bundel pleit *Jojada Verrips* er voor dit wel te doen. Hij meent dat kennis van de werking van het menselijk zenuwstelsel, ook in het verleden, gedragsuitingen tijdens rituelen mede kan verklaren en geeft een overzicht van studies waarin b.v. de invloed van trommelen op de werking van de hersens is onderzocht (346-371). - J. Helsloot.

Gay, Ivo. *Heksen en heksenwaan. De benadering in de moderne geschiedschrijving.* Utrecht 1982, HES Publishers. (Kwarto-reeks III). 42 p., 4 ill.; f 22,50; ISBN 90-6194-253-5.

Voor iemand die behoefte heeft aan een zeer beknopte Nederlandstalige historiografie van de studie van de heksenprocessen is het boekje van Ivo Gay geen slechte (maar wel vrij dure) keus. Wat betreft het recentere werk gaat de meeste, zo niet de uitsluitende, aandacht uit naar Norman Cohns ideeën, zoals neergelegd in *Europe's inner demons*. Ik miste een behandeling van de 'antropologische' benadering, waarvan Thomas en Macfarlane wel de bekendste vertegenwoordigers zijn, terwijl ook de opvattingen van Muchembled niet ter sprake komen. De bijgevoegde bibliografie is in dat opzicht completer. - H.v.K.

Hand, Wayland D. *Magical medicine. The folkloric component of medicine in the folk belief, custom, and ritual of the peoples of Europe and America.* Selected essays. Foreword Lloyd G. Stevenson. Berkeley, Los Angeles, London, University of California Press, 1980. XXVII, 345 p., 13 ill.; f 90,50; ISBN 0-520-04129-1.

Hand heeft in dit boek 23 tussen 1965 en 1980 verschenen artikelen gebundeld, die met enige goede wil onder de in de titel aangegeven noemer gebracht kunnen worden, maar die toch vooral een afspiegeling zijn van zijn productie in die jaren. Voorzover ze niet een meer algemeen karakter hebben, handelen ze over uiteenlopende magische handelingen als spijkeren en vastzetten, meten, wegwerpen, doorkruipen en offeren (van dieren), met de

bedoeling zich op die wijze van ziekten of boze invloeden te ontdoen; over het overbrengen van ziekten (b.v. door dieren in het lichaam te toveren), het bereiden worden en het boze oog; over misvormingen en ziekten als straf van god en de paddeschietster (het strontje) als straf voor morele vergrijpen; over het genezen van ademhalingsstoornissen (door inhalantia), van blindheid en verkoudheden; over de mol, de beul, de galg en de dievevinger in de volksgeneeskunde en over de persoon van de genezer. Hands belangrijkste bron vormen de gegevens die hij heeft bijeengebracht voor een *Dictionary of American popular beliefs and superstitions*, maar hij heeft tegelijk een ongeëvenaarde kennis van de Europese literatuur over deze onderwerpen, waarbij hij zich niet alleen beperkt tot de eigenlijke volksgeneeskunde, maar ook opereert op het terrein van het volksverhaal. Dat geeft zijn artikelen het karakter van betrouwbare encyclopedische compilaties. – J.J.V.

Historische Volksmusikforschung. Kongress-Bericht Medulin 1979. Referate der 6. Sitzung der Studiengruppe zur Erforschung und Edition historischer Volksmusikquellen hrsg. von Alois Mauerhofer. Graz 1981, Akademische Druck- u. Verlagsanstalt. (Musikethnologische Sammelbände 5). 211 p., ca. 40 afb., muz.; f 60,80; ISBN 3-201-01162-2.

De International Folk (vanaf 1981: Traditional) Music Council herbergt een groot aantal studiegroepen die elk een bepaald segment van het gebied der traditionele muziek bestrijken. Eén ervan is de studiegroep die zich speciaal bezighoudt met het onderzoek en de uitgave van historische volksmuziekbronnen. Haar zesde bijeenkomst vond plaats in Medulin (Joegoslavië) van 17 tot 20 september 1979. Van de daar aanwezige deelnemers luisterden er veertien de bijeenkomst op met een eigen referaat. Al deze bijdragen zijn nu gebundeld en uitgegeven. De bijdragen die betrekking hebben op het Westeuropese cultuurgebied zullen hier kort worden samengevat.

H. Braun uit Freiburg i. Br. (W.-Dtsl.) doet verslag van zijn spuurwerk in historische kronieken naar vermeldingen van volksmuzikale gebeurtenissen. Onder dit type bron vallen stadskronieken, ooggetuigeverslagen, tijdsberichten, tijdskritiek, levensherinneringen en reisbeschrijvingen. Vooral de laatste categorie heeft zijn belangstelling. Uit de monumentale heruitgave van alle Duitse veertiende- tot en met zestiende-eeuwse stadskronieken heeft hij daartoe twee in 1968 gepubliceerde banden gelicht, die de titel dragen *Thomas Platter d. J. Beschreibung der Reisen durch Frankreich, Spanien, England und die Niederlande 1595 bis 1600*. In de reisberichten van deze arts zijn op ongeveer zestig plaatsen beschrijvingen aan te wijzen van lokale volksmuzikale activiteiten. Braun geeft daarvan enkele voorbeelden (19–26). Chr. Petzsch uit München werkt met dezelfde reeks stadskronieken. Van de veertig tot dusver verschenen delen heeft hij er al 24 doorgezien op volksmuzikale gegevens. Op grond van zijn ervaringen met de laatste acht (die van Nürnberg, Lübeck en Augsburg) laat hij zien hoe men zich het toekomstig systematisch gebruik van de muzikale berichten in deze bron moet voorstellen. Hij doet dat o.a. door verbanden te leggen tussen gelijksoortige vermeldingen in verschillende kronieken, waardoor de meestal vrij kale gegevens opeens veel meer reliëf kunnen krijgen (67–84). Lilian Putz uit Graz (Oostenrijk) wijst er nog eens op dat de schriftelijke bron slechts één van de toegangen is tot het historische muziekleven. Afbeeldingen bijvoorbeeld kunnen ook een schat aan muzikale informatie opleveren, en vaak uit nog veel vroegere periodes. De vroegste Westeuropese voorbeelden van in steen uitgehouwen muzikale afbeeldingen zijn te vinden in en aan middeleeuwse kerken en kloosters. Deze aanvankelijk vooral uit hout opgetrokken gebouwen worden vanaf de elfde eeuw meer en meer vervangen door stenen bouwwerken. Deze 'verstening' houdt gelijke tred met de voortschrijdende christianisering en kan als symbolisch beschouwd worden voor de

steeds hechtere verankering van het christelijke geloof in de Westeuropese levensgemeenschappen. Ook de ornamentering wordt steeds rijker en tussen die versieringen bevinden zich afbeeldingen die verwijzen naar het eigentijdse muziekleven. De schrijfster bericht van een onderzoek naar dergelijke bewaardgebleven elfde- en twaalfde-eeuwse sculpturen in Frankrijk. De inhoud van deze afbeeldingen wordt weliswaar beheerst door het woord van de Schrift, de vorm kan echter gevoeglijk beschouwd worden als de afspiegeling van de eigentijdse smaak en praktijk. Ze onderscheidt twee groepen van muzikale taferelen: scènes waarin een muziekinstrument een signaalfunctie heeft (jacht, alarm, enz.) en scènes waarin het instrument een musicceerfunctie heeft (dansvoorstellingen, reizende muzikanten, enz.). Met behulp van een twintigtal gefotografeerde voorbeelden licht ze de zin van deze tweedeling verder toe (105–116). *A. Schneider* uit Bonn vergelijkt de waarde van de schriftelijke bron met die van de mondelinge overlevering. Bij het reconstrueren van historische gebeurtenissen en ontwikkelingen leunt men doorgaans zwaar op het eerste type bron. Men maakt er geen probleem van om op grond van vaak uiterst fragmentarisch schriftelijk materiaal brede historische ontwikkelingen te schilderen en continuïteit te veronderstellen waar hele periodes niet door het minste bewijsmateriaal worden gedekt. Bij mondeling overgeleverde informatie is die continuïteit al per definitie aanwezig (anders had die informatie nooit tot ons kunnen komen). Toch wordt deze bron nog te weinig au sérieux genomen. De schrijver toont aan dat de door Ierse barden overgeleverde liederen en verhalen een soort gereconstrueerde geschiedenissen zijn, die in geen enkel opzicht onderdoen voor de gereconstrueerde geschiedenissen van historici. Vooral voor het inzicht in traditionele muziekvormen uit het verleden kan men zich vaak feilloos op deze informatiebron verlaten. De bard geeft nl. (tot op de dag van vandaag) niet alleen binnen zeer strakke regels de traditie van het bard-zijn door, maar ook die van het eeuwenoude repertoire met zijn vaste vormprincipes en specifieke uitvoeringswijzen (117–157). *G. Kocher* uit Graz keert weer terug naar de schriftelijke bron. Hem interesseren vooral gerechtelijke archieven. Hij laat zien dat in dit materiaal op talloze plaatsen sprake is van muziek. Bij het openbare recht is de rol van muziek die van het ceremoniewezen rondom de heerser. Bij het strafrecht varieert die van decoratieve achtergrondmuziek tot vast bestanddeel van de rechtshandeling (b.v. tromgeroffel bij de terechtstelling). De schrijver verluicht zijn betoog met beeldmateriaal uit een veelheid van tijden en plaatsen (163–183). *A. Mauerhofer*, eveneens uit Graz, sluit aan bij de vorige spreker. De combinatie muziek en recht bekijkt hij echter liever vanuit een wat selectiever gebruik van de gerechtelijke archieven. Vooral de Oostenrijkse zgn. Weistümer vindt hij interessant. Deze rechtsverordeningen (gebaseerd op het gewoonterecht) regelden het landelijke boerenleven en dus ook de rol van de traditionele muziek daarin, voorzover die zich althans in de publieke sfeer afspeelde. De muzikale vermeldingen in deze stukken betreffen in hoofdzaak de openbare orde en zijn meestal van een verbiedende of inperkende strekking. Welke muzikale uitwassen men op het oog had die kwalificaties verdienden als: ontuchtig, ergerlijk of liederlijk, daarover zeggen de stukken niets. De schrijver oppert dat het om het zingen van spot- en smaadliederen gegaan kan hebben, die de eer van vooraanstaande personen of groepen in diskrediet brachten. Een andere mogelijkheid is dat het ging om het in omloop brengen van blaadjes met hekelliederen, die in brede kring religieuze, politieke of sociale emoties zouden kunnen losmaken. Uit de tijdstippen waarop deze verordeningen elk jaar werden afgekondigd, kan opgemaakt worden op welke vaste momenten in de jaarkring er voor de overheid onwelgevallige feesten of gebruiken stonden aan te komen. Officiële (kerkelijke) feestdagen alsmede familiefeesten ondervonden gewoonlijk geen of een mild verbodsregiem (183–194). *Doris Stockmann* uit Berlijn tenslotte brengt (misschien ongewild) een synthese tot stand tussen beide vorige bijdragen. Ze stelt vast dat

vermeldingen over muziek in gerechtelijke stukken te verdelen zijn in twee grote groepen: *a.* vermeldingen van muzikale praktijken die direkt in de rechtsgang geïntegreerd zijn, *b.* vermeldingen van feiten uit de alledaagse muziekpraktijk die door gerechtelijke voorschriften worden geregeld of getroffen. Binnen deze algemene categorieën probeert de schrijfster tot een verdere onderverdeling te komen, waardoor ook de beide andere bijdragen over dit onderwerp op een wat hoger abstractieniveau getild kunnen worden. Ze komt tot de algemene conclusie dat de verbinding muziek en recht voor de middeleeuwse mens een veel centralere betekenis had dan we ons tegenwoordig kunnen voorstellen. Sterker nog, het lijkt alsof het begin van de rechterlijke invloed op het muziekleven direkt te maken heeft met de opkomst van een (van de andere muziekgebieden gescheiden) volksmuziekpraktijk. Dit proces schijnt zich te voltrekken in samenhang met de opkomst van de geïntegreerde, op arbeidsverdeling gebaseerde klassenmaatschappij. De rechtsordering werd zo niet alleen een instrument ter machtsuitoefening, maar ook een middel tot cultuurdifferentiëring (195-211). – R.F.

Kooi, Jurjen van der. *Volksverhalen in Friesland. Lectuur en mondelinge overlevering. Een typencatalogus.* Proefschrift Groningen. Groningen 1984, Stifting Ffyrug/Stiching Sasland. (Rige Estrikken 63; Nedersaksische Studies 6). X, 702 p.; 18 krt., 6 fig. en 38 tab.; f 75,-.

Er is in Nederland geen provincie waar men zo intensief en al zo vroeg volksverhalen is gaan verzamelen als in Friesland. Al in de eerste helft van de negentiende eeuw gaat men systematisch op zoek naar sprookjes en sagen om op grond hiervan de heidense mythologie te reconstrueren. De verzamelde verhalen worden in tal van tijdschriften en almanakken en in aparte bundels gepubliceerd. Deze verzamelactiviteiten vinden hun hoogtepunt in de jaren '60 en '70 van de twintigste eeuw.

Van der Kooi heeft zich primair ten doel gesteld om in zijn proefschrift een bepaald deel van deze verhalen, de sprookjes en grappige verhalen, d.m.v. een catalogus volgens het systeem Aarne-Thompson toegankelijk te maken. Voorafgaand aan het catalogusgedeelte (p. 279-610) geeft hij ter inleiding achtereenvolgens een historisch overzicht van het verzamelen van volksverhalen in Friesland (6-41), en van de wijzen waarop deze verhalen werden verzameld en gepubliceerd (42-80). Voorts tracht hij te bepalen in hoeverre de in de catalogus opgenomen verhalen representatief zijn voor de totale Friese verhaalschat (81-147), gaat hij na welke specifiek Friese accenten zijn corpus vertoont (148-186) en of er regionale verschillen aanwezig zijn (187-210). Het laatste direkt aan de catalogus voorafgaande hoofdstuk is een bijdrage aan de discussie over de herkomst en continuïteit van de mondelinge overlevering en de relatie hiervan tot de schriftelijke overlevering (211-278).

De catalogus bevat 1016 verhaaltypen met in totaal 5826 versies. Van de meeste staat vast dat ze ooit in Friesland verteld zijn. Van 753 schriftelijk overgeleverde versies is dat weliswaar niet bewijsbaar, maar Van der Kooi heeft ze toch in de catalogus opgenomen omdat hij niet kon bewijzen dat het slechts vertalingen van buitenlandse verhalen waren en omdat hij het verder om diverse redenen waarschijnlijk achtte dat ze op een in Friesland vertelde versie teruggingen. Deze literair overgeleverde verhalen bepalen vooral in de negentiende eeuw het beeld, tot 1950 vormen ze nog steeds een meerderheid tegenover de mondelinge verhalen. Pas daarna verandert dat. Tussen 1951 en 1980 worden ruim 4500 verhalen uit de mond van vertellers genoteerd. Deze enorme toevloed is vrijwel geheel aan twee verzamelaars, A.A. Jaarsma (2471) en Y. Poortinga (1909) te danken. Hun verhalen maken ruim 70% van het gehele corpus uit. Geografisch ligt het zwaartepunt op de Friese

Wouden: de gehele verzameling Jaarsma en ruim een kwart van de verzameling Poortinga hebben op dit gebied betrekking. De verzameling Poortinga kenmerkt zich voorts door de aanwezigheid van twee supervertellers, Roel Piters de Jong en Steven de Bruin, van wie resp. 376 en 260 verhalen afkomstig zijn.

Dit corpus is dus zeer onevenwichtig opgebouwd. Zowel chronologisch als ruimtelijk en qua methoden en doelstellingen van de verzamelaars/ auteurs vertoont het aanzienlijke verschillen. Het is dan ook begrijpelijk dat Van der Kooi zich de vraag stelt in hoeverre dit materiaal een representatief beeld geeft van wat er gedurende de afgelopen twee eeuwen in Friesland aan verhalen bekend is geweest. Om een goed inzicht in de waarde van dit weinig homogene materiaal te krijgen was het m.i. noodzakelijk geweest nauwkeurig na te gaan hoe de diverse verzamelingen waaruit dit corpus is opgebouwd, tot stand zijn gekomen. Van ieder verzamelaar/ auteur had bepaald moeten worden hoe hij te werk is gegaan en wat hem precies voor ogen stond. Pas dan was het mogelijk geweest die vraag met enige zekerheid te beantwoorden. Ook voor de beantwoording van een aantal andere vragen, zoals die naar de continuïteit van de verhalen, de verhouding mondelinge/ schriftelijke overlevering is een beschrijving en analyse van de afzonderlijke verzamelingen een absolute voorwaarde.

Van der Kooi kiest een geheel andere weg om een antwoord op zijn vragen te krijgen. Hij richt zijn aandacht niet op de afzonderlijke verzamelingen, maar op het geheel van de 5826 verhalen, het 'Friese' corpus. Telkens wordt een bepaald aspect van dit corpus zoals o.a. de beroepen van de vertellers, de toename van het aantal verhaaltypen in de loop van de tijd, onder de loep gelegd en als een geïsoleerd verschijnsel cijfermatig benaderd. Deze methode ziet er wel exakt uit – Van der Kooi merkt herhaaldelijk op dat hij zich alleen op de 'nuchtere' cijfers wil baseren – maar als het materiaal door zijn disparate karakter zich niet goed leent voor een dergelijke behandeling, dan kunnen de resultaten zeer misleidend zijn. Daar komt nog bij dat vaak niet duidelijk is wat precies gemeten en vergeleken wordt en wat voor conclusies uit de cijfers getrokken kunnen worden.

Van der Kooi tracht op verschillende manieren de representativiteit van zijn materiaal te bepalen. In de eerste plaats toetst hij de representativiteit van het typenbestand. Hiertoe vergelijkt hij het Friese materiaal met dat van de rest van Nederland, van Groningen, Vlaams-België, Mecklenburg en Engeland; verder vergelijkt hij de verzamelingen van Jaarsma en Poortinga en de repertoires van De Jong en De Bruin met elkaar. Zijn conclusie is dat we hier niet met een volstrekt toevallige hoeveelheid verhalen te maken hebben. Toch worden we hier al direct geconfronteerd met het probleem van de interpretatie van cijfers. Wanneer Van der Kooi de verzamelingen Jaarsma en Poortinga met elkaar vergelijkt, dan gaat het hem om de (407) gemeenschappelijke verhaaltypen die Jaarsma (547 typen) en Poortinga (752 typen) min of meer onafhankelijk van elkaar hebben genoteerd. Hij vindt dit veel en dus een aanwijzing voor de representativiteit van het corpus. Afgezien van de vraag of dit 'veel' is, is het niet geheel duidelijk wat nu precies met elkaar vergeleken wordt. Ik denk dat de bedoeling is om de uit een beperkt geografisch gebied (de Wouden) afkomstige verzameling van Jaarsma te vergelijken met de meer algemeen Friese verzameling van Poortinga. Op grond van dit verschil interpreteert Van der Kooi het aantal gemeenschappelijke typen dan ook als 'veel'. Als Poortinga en Jaarsma in hetzelfde gebied hebben gewerkt had hij dit waarschijnlijk weinig gevonden. Het probleem is nu dat minstens 25% van de verhalen van Poortinga uit hetzelfde gebied afkomstig is als de verzameling Jaarsma: de Wouden. Van der Kooi schijnt daar geen rekening mee te houden, in ieder geval vertelt hij niet in hoeverre die 25% verantwoordelijk is voor de overeenkomsten tussen beide verzamelingen. Ook bij de vergelijking van de repertoires van De Jong en De Bruin missen we nadere informatie die nodig is voor de interpretatie van de cijfers. Van de resp. 347 en 252

verhaaltypen hebben zij er 101 gemeenschappelijk. Dit getal vindt Van der Kooi hoog genoeg om als positieve aanwijzing te dienen voor de representativiteit van het corpus vooral gezien het feit dat de twee vertellers uit een verschillende streek afkomstig zijn (Zuidwesthoek, resp. de Wouden) en verder verschillen qua karakter, leeftijd, beroep en levensbeschouwing. Ik houd hier mijn twijfels. Evenals bij de vergelijking van de verzameling Jaarsma/Poortinga schijnt Van der Kooi de mate van overeenkomst als criterium voor de representativiteit van het corpus te hanteren. Strikt genomen is dit alleen juist indien in de diverse streken van Friesland in principe dezelfde verhalen verteld worden. Maar dat is niet het geval zoals in hoofdstuk zeven van deze studie wordt aangetoond. Er is wel degelijk sprake van regionale verschillen, al is niet duidelijk in welke mate zij het corpus bepalen. Zolang dit niet het geval is, lijkt het mij een hachelijke zaak deze cijfers voor het bepalen van de representativiteit van het corpus te gebruiken.

Verder gaat Van der Kooi na in welke mate het corpus representatief is qua tijd en ruimte en qua leeftijd, geslacht en beroep van de vertellers. Wat de tijd betreft komt hij tot de conclusie dat het corpus primair representatief is voor de periode 1966-1979, de tijd waarin Jaarsma en Poortinga actief waren. De perioden daarvoor bieden te weinig verhalen 'dan dat wij zelfs maar bij benadering mogen aannemen dat juist deze weinige voor deze perioden ook een doorsnede van het verhaaltypenbestand van deze perioden zullen bieden' (p. 96). Ruimtelijk ligt het zwaartepunt van het recente deel van het corpus in de Friese Wouden, de auteurs van het oudere gedeelte komen overwegend uit het noordelijke en westelijke deel van Friesland. Van de vertellers van het recente deel van het corpus is ca. 19% vrouw, 75% boven de 65 jaar en 55,7% bedrijfshoofd. Hoe representatief zijn deze percentages? Om dat te bepalen vergelijkt Van der Kooi ze met de cijfers van de volkstelling van 1947 om vervolgens vast te stellen dat de vrouwen ondervertegenwoordigd, en de bejaarden en bedrijfshoofden oververtegenwoordigd zijn. Ik twijfel echter sterk aan de juistheid van de gevolgde methode en daarmee aan de juistheid van de conclusies. Om te beginnen is er eigenlijk geen basis voor een dergelijke vergelijking want de vertellers zijn niet gerecruteerd uit een representatieve groep van de Friese bevolking. Zo zijn er van de 379 vertellers maar liefst 287 uit de Wouden afkomstig. Alleen al dit gegeven verbiedt verder gepraat over de representativiteit van het totale corpus qua geslacht, beroep en leeftijd, tenzij men ervan uitgaat dat geografische verschillen in Friesland geen rol spelen. Verder lijkt het nogal voorbarig om te stellen dat vrouwen ondervertegenwoordigd en bejaarden oververtegenwoordigd zijn, zolang niet vaststaat dat iedereen in Friesland even vaak vertelt en evenveel verhalen vertelt, ongeacht leeftijd, geslacht enz. Er ontstaat zo geen inzicht in de representativiteit van het corpus.

Hierna richt Van der Kooi zijn aandacht op de inhoudelijke structuur van het corpus, in de eerste plaats op de accenten hierbinnen. De belangrijkste genres zijn het dierverhaal (115 typen), het sprookje (253 typen) en het grappige verhaal met 620 typen. Vervolgens gaat hij na hoe die accenten in het buitenland liggen en wel op basis van de Aarne-Thompson catalogus waarin tal van verzamelingen uit Europa, het Midden-Oosten en Azië zijn opgenomen. Vergeleken met het Friese materiaal liggen de accenten in deze catalogus meer op het dierverhaal en het sprookje. Het grappige verhaal is er met 38,8% nog wel sterk vertegenwoordigd, maar aanzienlijk minder dan in het Friese bestand (61%). Voor deze accentverschillen heeft Van der Kooi een drietal verklaringen. De eerste is dat de vroegere verzamelaars nogal sterk op het dierverhaal en het sprookje gefixeerd zijn geweest en het grappige verhaal hierbij over het hoofd hebben gezien. De tweede, in het verlengde hiervan liggende verklaring is dat de twee belangrijkste Friese verzamelaars, Jaarsma en Poortinga, die ruim 70% van de verhalen hebben bijgedragen, een bijzonder scherp oor ontwikkeld

hebben voor het verwaarloosde genre grappig verhaal en ongekend intensief te werk zijn gegaan. Deze twee verklaringen lijken mij zeer plausibel en vormen welbeschouwd een zwaar argument tegen iedere inhoudelijke vergelijking van beide typenbestanden. Desondanks oppert Van der Kooi, zij het met 'grote aarzeling', nog een derde verklaring voor het 'Friese' accent op het grappige verhaal, namelijk 'een mogelijk sterkere voorkeur bij de bevolking van Friesland dan die van het Euraziatisch-mediterrane volksverhaallandschap in zijn totaliteit voor het Grappig Verhaal, voor de meer anecdotische en realistische, gemakkelijker in het hier en nu te transponeren vertelstoffen' (p. 157). Een ongefundeerde suggestie.

Na hoofdstuk zeven waarin een aantal aardige voorbeelden van de regionale verspreiding van bepaalde themagroepen (leugenverhalen, Dokkumers, Japik Ingberts-cyclus) en van varianten binnen een verhaaltipe wordt gegeven, volgt het laatste hoofdstuk van de inleiding: Geschiedenis. Het bevat een schets van de historische ontwikkeling van het typenbestand in Friesland vanaf ca. 1800. Dit tijdvak wordt in zeven gelijke perioden onderverdeeld, waarna in een reeks van tabellen de cijfers betreffende aantallen en percentages typen en versies worden gepresenteerd. De procentuele verdeling van de verhalen over de verschillende genres blijkt in het gehele tijdvak opvallend stabiel te zijn. Zo fluctueert het percentage sprookjes in de zeven perioden steeds tussen de 21 en 26 procent. Voor het grappige verhaal bedragen die percentages 60 en 69 procent. Dit is nogal opvallend, vooral als we letten op de verschillen in wijze en intensiteit van het verzamelen en in publicatiemogelijkheden in het onderzochte tijdvak. Terwijl de vroege verzamelaars een voorkeur hadden voor het sprookje, schenken de literaire bewerkers veel meer aandacht aan de grappige verhalen, waarschijnlijk omdat die gemakkelijk als leesstof in de tijdschriften konden worden opgenomen. Uit de tabellen mag dan wel een stabiel beeld naar voren komen, het is niet het resultaat van een homogene verzamelactiviteit en mag dan ook niet als een getrouwe afspiegeling van het werkelijk aanwezige typenbestand in het gehele tijdvak opgevat worden. Toch neigt Van der Kooi, mogelijk mede onder pressie van de suggestieve cijfers, tot dit laatste.

Een tweede opvallend fenomeen is de toename van het aantal genoteerde verhaaltypen in de loop van de tijd. Zo worden er na 1950 398 typen opgetekend die nog niet eerder waren aangetroffen. Dit is niet direkt te rijmen met de algemene opvatting dat er vroeger veel meer verteld werd en veel meer verhalen bekend waren. De verklaring ligt volgens Van der Kooi slechts voor een deel in de toegenomen verzamelactiviteiten, maar moet vooral gezocht worden in de invloed van de literatuur op de mondelinge overlevering. Die invloed is duidelijk aantoonbaar. Van der Kooi geeft er talrijke voorbeelden van. De sprookjes van Grimm, de antieke dierfabels, de Reinaard, almanakken, Waling Dykstra, ze hebben allemaal hun sporen achtergelaten, zij het misschien soms in wat geringere mate dan Van der Kooi geneigd is aan te nemen. Het voorkomen van een verhaaltipe in een literaire context wordt m.i. wel eens te snel als bewijs beschouwd dat de mondelinge versie hiervan afhankelijk is, terwijl misschien ook het omgekeerde mogelijk is. Maar afgezien hiervan, het valt niet te betwisten dat die literaire invloed aanwezig is. Ik vind echter dat Van der Kooi een sterk gechargeerd beeld geeft van die invloed, misschien onder druk van de 'exakte' cijfers. Hij doet dat op verschillende manieren. In de eerste plaats door in dit hoofdstuk plotseling de kwaliteit van het negentiende-eeuwse materiaal op te waarderen. Terwijl we in het hoofdstuk over de representativiteit nog te horen kregen dat dit materiaal beslist niet representatief geacht mocht worden, wordt het nu aanzienlijk gunstiger beoordeeld.: 'We weten niet hoe intensief de 19de-eeuwse verzamelactiviteiten in Friesland exact waren, maar ze waren in elk geval langdurig, werden ten dele gedragen door zeer bewaarde en ingevoerde verza-

melaars en door een groot aantal personen in grote delen van de provincie doorgevoerd' (p. 220). Aan de andere kant wordt het unieke karakter van de verzamelactiviteiten van Jaarsma en Poortinga – uniek dankzij hun betere kennis, techniek en mogelijkheden – als volgt afgezwakt: 'Zou bijvoorbeeld de voorsprong van Dam Jaarsma . . . met als uitgangspunt niet veel meer dan de minimale catalogus Sinninghe op bijvoorbeeld de actieve groep verzamelaars van het eerste uur rond T.R. Dykstra echt zo groot geweest zijn dat hij alleen al voor die delen van ons segment die toen nog gebloeid zouden hebben en in zijn tijd in een vervalsituatie zouden verkeren vele malen meer wist te verzamelen dan deze groep in even zovele jaren, en dat ook nog met dezelfde methode, pen en papier? Dit mag zeker niet zonder meer worden aangenomen' (p. 220). De verklaring dat de literatuur verantwoordelijk is voor de toename van het aantal typen krijgt op deze wijze natuurlijk wel een extra steuntje in de rug. Van der Kooi maakt in dit verband te weinig onderscheid tussen langdurig en intensief verzamelen. En dat hij dit kan doen is te wijten aan het ontbreken van exact inzicht in de totstandkoming en samenstelling van de diverse verzamelingen.

Tenslotte, als logisch sluitstuk, stelt Van der Kooi in dit hoofdstuk de vraag naar de continuïteit: in hoeverre zijn de 1016 verhaaltypen gedurende de gehele onderzochte periode in de mondelinge overlevering aanwezig geweest. Continuïteit moet bewezen worden, het liefst per type, stelt hij terecht. Maar dat kan niet in het kader van deze studie en daarom beperkt hij zich tot een flink aantal steekproeven, die in ieder geval de invloed van diverse literaire werken op datgene wat er in Friesland werd verteld, duidelijk aantonen. Deze hebben voor een geregelde aanvoer van al dan niet geheel onbekende verhalen gezorgd. Bij een aantal voorbeelden blijf ik mij overigens toch afvragen of de literaire versie misschien gebaseerd is op een niet genoteerde mondelinge versie. In ieder geval moet ook deze mogelijkheid niet rigoureus worden uitgesloten.

Om een meer exakte aanwijzing te krijgen voor de mate van continuïteit van de in Friesland opgetekende verhalen heeft Van der Kooi een aantal berekeningen uitgevoerd die hem tot de conclusie brengen dat slechts voor zeer weinig verhalen die continuïteit aantoonbaar is. Bij die berekeningen plaats ik echter een vraagteken. Zo wordt berekend hoeveel typen in twee of meer *opeenvolgende* perioden van 25 jaar zijn opgetekend. Terwijl ongeveer de helft van de typen slechts in één periode, in hoofdzaak 1951–1980, genoteerd is, komen 180 typen in twee, en 74 typen in drie of meer opeenvolgende perioden voor. Van der Kooi vindt dat weinig en dus is er ook weinig continuïteit. Deugt echter het uitgangspunt van deze berekeningen? Ik vrees van niet. Om te beginnen wordt voor de 264 verhaaltypen die niet in twee of meer *opeenvolgende* perioden zijn aangetroffen, gesteld dat voor hen geen continue overlevering aantoonbaar is. Dit geldt bijvoorbeeld voor een verhaal dat in 1850, 1910 en 1940 is genoteerd. Van der Kooi spreekt hier zelfs van 'gaten' in de overlevering. Waarom zouden dat gaten in de overlevering zijn? Het zijn alleen maar gaten in de door Van der Kooi zelf bedachte periodenindeling. Van gaten in de overlevering kan slechts sprake zijn, indien we voor ieder van de zeven perioden over een representatieve verzameling zouden beschikken.

Om dezelfde reden, het ontbreken van representatieve verzamelingen per periode, is het ook bij voorbaat uitgesloten dat volgens de berekeningen van Van der Kooi continuïteit voor veel typen aangetoond kan worden. De perioden zijn willekeurig gekozen en vertonen geen relatie met de verzamelactiviteiten. Ze zijn bovendien nogal klein en bevatten hierdoor alleen al waarschijnlijk een gering gedeelte van het mogelijk aanwezige typenbestand. Hoe moet er dan eigenlijk continuïteit aangetoond worden? Daar komt nog bij dat door de geringe verzamelactiviteiten in bepaalde perioden, met name in de perioden 1901–1925 en 1926–1950 extra weinig verhalen zijn verzameld waardoor het effect van een flesschals

ontstaat. Van de Kooi interpreteert dat als 'een breukvlak tussen twee eeuwen'. Een beetje voorbarig. Ook discontinuïteit moet bewezen worden, het liefst per type. De catalogus, het belangrijkste deel van dit proefschrift, is hiervoor een prachtig instrument. Hij bevat telkens per type een uitvoerige analyse met vermelding van de motieven van de Motif-index en verwijzingen naar literatuur en buitenlandse catalogi. Van der Kooi heeft ook een groot aantal nieuwe typen toegevoegd, in totaal 235, als ze tenminste in Friesland minstens viermaal voorkomen of buiten Friesland bekend zijn. Bij iedere afzonderlijke versie is precies aangegeven uit welke motieven en inhoudselementen hij bestaat, zodat de gebruiker van de catalogus het betreffende geheel kan reconstrueren.

Uit het bovenstaande moge blijken dat ik deze studie niet als het laatste woord, maar eerder als het robuuste en vaak tot nadenken en tegenspraak inspirerende begin van de volksverhaalstudie in Nederland beschouw. Het is te hopen dat ook de rest van de Nederlandse volksverhaalschat nog eens op dezelfde wijze toegankelijk en daarmee interpreteerbaar wordt gemaakt. – A.J. Dekker.

Korf, Elsche, in samenwerking met Frans Tromp. *Terschelling danst*. Hilversum 1983, Dennis Music BV. 133 p., tatr. foto's en tek., muzieknotatie. ISBN 90-6679-002-4.

Zeven jaar geleden verscheen de eerste druk van Terschelling danst (VB 4,1 p. 63). Het boekje raakte snel uitverkocht; een tweede druk leek gewenst. Deze is nu, niet zonder problemen, verschenen en in vele opzichten uitgebreid. De inleidingen en informaties over dansstijl, -kleding, -groepen, instrumentarium e.d. zijn langer en grondiger. De eenvoudige muzieknotatie in de eerste druk is vervangen door een gecalligrafeerde notatie waarin in vele gevallen ritmische en melodische versieringen zijn aangebracht. De melodieën zijn hier en daar uitgebreid evenals de dansbeschrijvingen. Tekeningen zijn toegevoegd om de beginopstelling en het verloop der dansen te verduidelijken. Ook is een poging gedaan om over iedere dans zoveel mogelijk achtergrondinformatie te krijgen via informanten en uit literatuur. Ate Doornbosch schreef een woord vooraf waarin hij de (sinds ca. 1950 herleeft) danstraditie op Terschelling veel ontwikkeling, voorwaarde voor haar voortbestaan, toewent. – M.v.D.

Laforte, Conrad. *Le catalogue de la chanson folklorique française*. I – IV. Québec, Les Presses de l'Université Laval (Les Archives de Folklore 18, 20, 21, 19). I. Chansons en laisse. 1977. CXI, 561 p., 2 krtn.; f 35,65; ISBN 9-7746-6824-5. II. Chansons strophiques 1981. XIV, 841 p., 2 krtn.; f 108,50; ISBN 2-7637-6917-9. III. Chansons en forme de dialogue. 1982. XV, 114 p., 2 krtn.; f 37,-; ISBN 2-7637-6883-0. IV. Chansons énumératives. 1979. XIV, 295 p., 2 krtn.; f 60,80; ISBN 2-7637-6883-0.

Het Franse taalgebied kent in bijna alle werelddelen uitlopers. De Europese tak (Frankrijk, België, Zwitserland) en de Noordamerikaanse (Louisiana, Québec, Nova Scotia) zijn echter de oudste en dus voor het traditionele Franse lied ook de belangrijkste taalprovincies. Het systematisch verzamelen van het franstalige volkslied op het Amerikaanse continent dateert van 1944 en gaat uit van het Volkskundig Archief van de Universiteit van Laval (Québec). In 1958 is de verzameling uitgegroeid tot ca. 25.000 fiches en publiceert bibliothecaris/archivaris Conrad Laforte zijn eerste catalogus. In 1976 is de collectie bijna verdrievoudigd tot ca. 70.000 titels en bestrijkt nu ook de gehele Europese tak van het Franse taalgebied. Hoogste tijd voor een nieuwe, herziene editie van de catalogus. In zijn *Poétiques de la chanson traditionnelle française ou Classification de la chanson folklorique française* (Québec 1976) leidt hij zijn nieuwe classificatiesysteem uitvoerig in. Het hele project zal uit

zes afzonderlijke catalogi bestaan, elk ervan helemaal gewijd aan één van de zes hoofdcategorieën waarin Laforte het totale liedbezit onderverdeeld ziet, t. w. I. liederen met rijmpaarregels, II. strofische liederen, III. dialoogliederen, IV. stapellieder, V. korte liederen, VI. liederen met wijsaanduiding. Vanaf 1977 zijn de eerste vier catalogi met regelmatige tussenpozen verschenen.

Deel I is dus geheel gewijd aan liederen met rijmpaarregels (chansons en laïse). Deze archaische, uit het heldenepos voortgekomen liedvorm kenmerkt zich volgens Laforte zowel door een voor ieder lied identieke vertelstructuur als door een voor ieder lied variabele secundaire structuur. De laatste hangt af van de functie van het betreffende lied, meestal te vinden in de sfeer van de dans-, mars- en arbeidsbegeleiding. Deze eerste catalogus omvat 355 liedtypen met hun varianten. Liedtypen die weer te verdelen zijn in zeventien thematische hoofdgroepen. In alle liedtypen is echter sprake van één soort basisproblematiek, namelijk die welke voortvloeit uit tussenmenselijke relaties. Elke titel in deze catalogus geeft behalve de bron ook informatie over de formele kenmerken van het betreffende lied, zoals: aantal strofen, aanwezigheid melodie en refreinen, assonantie, metrum, rijmschema, verssoort enz. Binnen elk liedtype is tenslotte weer een geografische indeling gemaakt, die het samenstellen van liedatlassen mogelijk maakt. Een alfabetische index waarin niet alleen liedtitels maar ook lied- en refreinbeginregels zijn opgenomen, sluit dit imposante eerste deel af.

Het niet minder omvangrijke tweede deel behandelt het strofische lied, de belangrijkste vorm waarin het Franse traditionele lied zich manifesteert. Onder deze categorie vallen liederen, waarvan het opvallendste kenmerk is dat ze uit strofen zijn opgebouwd. In totaal onderscheidt Laforte 866 liedtypen die in deze categorie thuishoren. Ze laten zich (met hun varianten) verdelen in vele thematische subcategorieën, die in twee grote groepen uiteenvallen: *a.* zuiver verhalende liederen (religieuze, epische of tragische, romantische, komische) en *b.* liederen met behalve verhalende ook andere elementen (b.v. reisliederen, seizoenliederen, liefdesliederen, enz.). De algehele opbouw van dit catalogusdeel is gelijk aan die van het eerste deel.

Het gehele derde deel is gereserveerd voor het dialooglied. In totaal zijn niet meer dan ca. 100 liedtypen beschikbaar die in deze categorie vallen. Hun originaliteit en ouderdom rechtvaardigt echter in de visie van Laforte toch een afzonderlijk catalogusdeel. Van dialoogliederen wil de schrijver pas spreken als ze geheel in de dialoogvorm zijn opgebouwd. Er zijn dus steeds twee gesprekspartners nodig, geen derde vertelinstantie. Naar de hoedanigheid van deze personen is dan weer een onderverdeling in acht subcategorieën te maken, b.v. moeder en dochter, meester en knecht, meisje en biechtvader, enz. Opzet en structuur van dit catalogusdeel is voorts identiek aan de vorige twee.

Het vierde deel is geheel ingeruimd voor het stapellied, een lied dat uit coupletten bestaat waarvan elk volgend couplet steeds één of meer elementen aan het vorige toevoegt. In totaal 324 liedtypen uit Lafortes verzameling voldeden aan dit criterium. Ook hier laten zich weer groepen onderscheiden, bij elkaar veertien, b.v. liederen met afdalende telling, liederen met opklimmende telling, alfabetliederen, enz. De opgesomde onderwerpen dienen dan weer als verder indelingscriterium, beginnend met getallen, daarna letters, dan voorwerpen, handelingen, enz. Ook dit vierde deel onderscheidt zich qua indeling en opbouw niet wezenlijk van de andere delen.

De overige twee catalogi (van resp. korte liederen en liederen met wijsaanduiding) tenslotte zullen binnenkort worden uitgebracht. Uit het bovenstaande beknopte overzicht van de eerste vier delen is misschien toch wel voldoende duidelijk geworden, dat we hier te maken hebben met een bijzonder gedegen en naar volledigheid neigend bibliografisch

apparaat, waarmee het gehele franstalige volksliedbezit binnen ieders handbereik is gekomen. – R.F.

Lebrun, François. *Se soigner autrefois. Médecins, saints et sorciers aux 17e et 18e siècles. La passion de l'histoire.* Parijs 1983, Messidor/Temps actuels. 206 p., kaarten, ill.; ISBN 2-201-01618-2; Ffr. 80,-.

Ons beeld van de geneeskunde uit het Ancien Régime is in hoge mate bepaald door verbale stereotypen uit die tijd zelf: de slachtoffers verweten de erkende geneeskundigen hun gebrek aan 'kunde', terwijl de medici zich in alle toonaarden verzetten tegen alwat niet door hun beroepsstand werd gecontroleerd. Bovendien wordt ons zicht op de onderlinge verhouding tussen oudere geneeswijzen vertroebeld door de opmars van de officiële geneeskunde in de negentiende eeuw; op grond van haar nieuwe wetenschappelijk paradigma heeft deze voor zichzelf een exclusieve geldigheid en een universele zending geclaimd waardoor alle oudere geneeswijzen in de verboden sfeer zijn teruggeworpen of op zijn hoogst als tweederangs alternatief worden getolereerd. Of dat terecht is of niet, doet hier niet terzake. Het volstaat te beseffen dat een ander uitgangspunt mogelijk is. Vanuit het standpunt van de gebruiker kunnen nl. alle geneeswijzen, ongeacht hun wetenschappelijke of sociale status, worden beschouwd als evenzoveel gelijkwaardige elementen van een globaal interventie-systeem, die elk hun geldigheid maar hebben te bewijzen door hun feitelijke werkzaamheid. Door analyse van de werking van dat systeem kan men dan proberen te achterhalen op grond van welke waarden en functies – waarvan de wetenschappelijke er slechts één is – de differentiatie tussen de verschillende geneeskundige velden is ontstaan en hoe die velden geleidelijk in een hiërarchische verhouding tot elkaar zijn komen te staan. Een soort geschiedenis van de 'medische reflex': tot welke geneeswijzen neemt men achtereenvolgens zijn toevlucht, hoe is de rangorde daartussen en hoe verandert die?

De historicus F. Lebrun, bekend door een baanbrekende dissertatie over de maatschappelijke werkelijkheid van ziekte en dood, de organisatievormen van de geneeskunde en de beeldwereld daaromheen (*Les hommes et la mort en Anjou aux 17e et 18e siècles*, Parijs 1971), tracht in dit prettig leesbaar werk vanuit een dergelijk perspectief een eerste synthese te geven van de onderlinge samenhang van de verschillende vormen die de geneeskundige relatie in vroeg-modern Frankrijk heeft aangenomen. Daartoe analyseert hij eerst de verschillende wijzen waarop over ziekte werd gesproken. In de kerkelijke taal is het lichaam slechts een functie van de ziel. De graad van fysieke gezondheid die door de kerk wenselijk werd geacht, staat in een bepaalde verhouding tot haar zicht op de geestelijke gezondheid – beide liggen thans beduidend anders. Zowel de magische lichaamstechnologie als de medische profylaxie werden vanuit dat beeld in verregaande mate door de kerk afgewezen. De greep die de taal van de beroepsmedici geleidelijk op het lichaam krijgt, stuwt dezen daarentegen steeds meer in de richting van preventieve zorg: het eindpunt van die ontwikkeling is, aan het eind van de achttiende eeuw, de massale inenting, die tegelijk de triomftocht van de nieuwe medische wetenschap inluidt. De taal van de volkswetenschap tenslotte slaat een brug tussen de natuurlijke en de bovennatuurlijke orde door aan beide die elementen te ontnemen die hun praktische werkzaamheid hebben bewezen.

Vervolgens gaat de auteur uitgebreid in op de geneeskundige sectoren die hij in het voorgaande heeft afgegrensd: aan de ene kant de officieel erkende medische wetenschap (artsen, chirurgijns, vroedvrouwen, apothekers, en instituties als hospitalen en badplaatsen) aan de andere kant de empiristen, strijkers en andere genezers (met inbegrip van de functionele zoals de priester, de smid, de beul), de tovenaars en duivelbanners, de bovenna-

tuurlijke ingreep (genezingsheiligen, bedevaarten). Tenslotte bekijkt Lebrun het ziektepatroon in functie van de verschillende levensstadia en van de collectieve aspecten ervan (epidemieën, overheidsmaatregelen). Een nuttige lijst van medische termen met de definities van Furetière (1690) of Littré besluit het werk. De kracht van dit boek ligt hierin dat het duidelijk weet te maken dat in de schijnbaar onbeweeglijke pre-industriële cultuur niettemin voortdurend overlappingsen en verschuivingen tussen de geneeskundige sectoren aan het werk waren en dat de geboorte van het huidig medisch stelsel vooral te danken is aan een steeds duidelijker afpaling van de grenzen van de verschillende velden, die probaat gebleken technieken en middelen van hun concurrenten als eigen goed assimileren. Pas als de volksgeneeskunde als zodanig benoemd en omschreven kan worden, staat zij tegenover een daar vrijwel volledig uit geëmancipeerde medische wetenschap, die haar eklektische wetenschappelijke oorsprong tot een systeem heeft leren rationaliseren en haar zelfbewustzijn aan haar bewezen krachtadigheid ontleent. Voor de gebruiker blijft in laatste instantie haar werkzaamheid de maatstaf. – Willem Frijhoff.

Liber Memorialis Prof. Dr. P.J. Vandenhoute. 1913-1978. Gent 1983, Seminarie voor Etnische Kunst (Sint-Hubertusstraat 2, B-9000 Gent). (Uit het Seminarie voor Volkskunde van de R.U. te Gent N.R. 1). 440 p., talrijke ill.; Bfr. 750.

Vandenhoute was van huis uit kunsthistoricus en etnoloog met als specialisatie Afrikaanse (i.h.b. Congolese) kunst. Bij de talrijke vakken die hij vanaf 1949 tot zijn dood, als opvolger van F. Olbrechts en later ook van P. de Keyser, doceerde, behoorde ook de volkskunde. Het uitvoerige levensbericht van *Herman Burssens* geeft van zijn veelzijdigheid een goede indruk (5-43). Die veelzijdigheid weerspiegelt zich ook in de bijdragen in deze bundel. Het merendeel beweegt zich op het gebied van de niet-Europese etnologie en dan in het bijzonder op dat van de kunst. Slechts een zevental ligt op het terrein van de volkskunde. *Firmin De Smidt* leverde een bijdrage over een devotieschilderijtje waarop het lijden van Christus wordt afgebeeld uit de verzameling van het Sint-Lucasklooster te Gent (177-189, 4 afb.). *R. Haeseryn* beschrijft acht uitslaande prentkaarten ('uittrekkers') die in het begin van deze eeuw als communiegeschenken werden gebruikt en die zich in de collectie van het museum voor volkskunde in Gent bevinden (221-241, 10 afb.). *Johan Janssens* schrijft aan de hand van sterk gedateerde literatuur over de betekenis van de alruin in het volksgeloof (269-278). *Eddy Muyliaert* herhaalt in grote lijnen wat hij al eerder in Volkskunde over de huidige kermisviering publiceerde (291-311, 5 ill.; vergelijk V.B. 2 (1976), 69-70). *S. Top* geeft aan welke aspecten bij een analyse van het repertoire van een verteller moeten worden behandeld (375-390). *Roeland Van de Walle* heeft een onderzoek ingesteld naar de spreuwpotten in Belgische musea (een twintigtal) en op zestiende-eeuwse afbeeldingen (een dertiental) en stelt vast dat het type met de roofopening in de bodem het meest in trek was. Door de roofopening werden door de bezitter van de potten de jonge vogels weggehaald (391-405, 2 afb., 11 tek.). *J. van Haver* tenslotte heeft een aantal passages uit de *Reinaert* en de *Isengrimus* die van belang zijn voor de kennis van geloof en gebruiken in die tijd met elkaar vergeleken en komt tot de conclusie dat de waarde van de *Isengrimus* soms overschat is (421-438). – J.J.V.

Maden, Frank van der. *Mobiele filmexploitatie in Nederland 1895-1913 voorzover het mogelijk is deze te beschrijven en te analyseren aan de hand van de ontwikkelingen te Nijmegen.* Nijmegen 1981, [uitgave in eigen beheer]. (8) VIII, 315 p., talrijke facsimiles; f 30,-.

In dit boek geeft de auteur een gedetailleerde beschrijving van de filmvertoningen in Nijmegen tussen 1895, toen de eerste films bekeken konden worden in een kinetoscop, een soort kijkkast, en 1913, het jaar waarin het gemeentebestuur het exploitanten onmogelijk maakte hun films nog langer op de kermis te vertonen. Geprojecteerde films waren in Nijmegen vanaf eind 1896 te zien, ongeveer een half jaar na de voorstellingen in Amsterdam, die waarschijnlijk de eerste in Nederland waren geweest. De auteur heeft zijn gegevens overwegend geput uit de advertenties en besprekingen in de jaargangen van de Nijmeegsche Courant en uit archivalia betreffende de verpachting van kermisplaatsen. Hij hoopt dat het beeld dat hij geeft van de ontwikkelingen in Nijmegen een aanwijzing vormt voor het verloop van de vroege filmgeschiedenis in het land als geheel.

Behalve op de kermis in oktober werden door rondtrekkende ondernemers ook films vertoond op andere tijdstippen in het jaar, in gebouwen zoals sociëteiten. Aan het eind van het eerste decennium van deze eeuw worden in Nijmegen de eerste permanente bioscopen geopend. De auteur acht de goede verdiensten in het filmbedrijf in deze jaren hiervoor verantwoordelijk. Tegelijkertijd verdwijnen de rondtrekkende filmexploitanten van het toneel. In de filmprogramma's doet zich een geleidelijke verschuiving voor van films over historische gebeurtenissen, actualiteiten of dagelijkse tafereeltjes naar speelfilms. De voorstellingen duren aanvankelijk 15 à 20 minuten, later een uur of meer. Op grond van opmerkingen in de advertenties en de hoogte van de entreeprijzen vermoedt de auteur dat de exploitanten zich in de eerste jaren richtten op de middenstand en de gegoede burgerij, maar zich daarna genoodzaakt zagen hun programma aan te passen aan de smaak van een minder draagkrachtig publiek. De auteur veronderstelt dat de toegenomen belangstelling voor de bioscoop samenviel met een vermindering in het bezoek aan concert en toneel. Naar deze ontwikkeling heeft de auteur hier echter geen onderzoek kunnen doen. En evenmin, zoals hij zelf aangeeft, naar de omstandigheden die het bezoek aan de bioscoop hebben bevorderd of aan het verband met b.v. inkomens en de hoeveelheid vrije tijd. De vele citaten die de auteur geeft uit kranteberichten bevorderen de leesbaarheid niet, maar geven het boek anderzijds het karakter van een nuttige documentatie. Achter in het boek staat een chronologische lijst van filmvertoningen in deze periode met, voorzover vermeld in de bronnen, de titels van de films die te zien waren. – J.H.

Maskeraden. De ontwikkeling van de Groningse studentenmaskerade van 1814 tot 1914. Tentoonstelling 7 okt. – 27 nov. 1981. Groningen 1981, Universiteitsmuseum. 76 p., 16 ill.; f 12,50.

In 1981 werd in Groningen een tentoonstelling gehouden over de zgn. maskeraden, de allegorische en historische optochten van studenten in die stad in de vorige en het begin van deze eeuw. *Brigitte C.J. Hekker* schetst in de catalogus, die deze tentoonstelling begeleidde, de geschiedenis van deze optochten aan de hand van berichten in studenten-almanakken en kranten en van feestgidsen. Daarna geeft ze een meer gedetailleerde beschrijving van alle afzonderlijke optochten.

In 1814 meende een aantal studenten dat de serenade, de muzikale groet van de studenten bij b.v. rectoraatsoverdrachten of gedenkdagen, als huldeblijk verouderd was. Zij organiseerden toen voor het eerst een gekostumeerde optocht, waarin een zinnebeeldige voorstelling werd uitgebeeld. Sindsdien werden tot 1914 nog 23 maskeraden gehouden, vanaf 1864 steeds ter gelegenheid van het gezamenlijk lustrum van de universiteit en van het studenten-corps. De stoeten trokken in de eerste helft van de negentiende eeuw 's avonds, daarna ook 's middags door de belangrijkste straten van de stad, die door de burgerij geillumineerd

waren en versierd met erepoorten en groen. Voor en na de optochten waren er recepties, waarop de burgerij en de verklede studenten elkaar konden ontmoeten.

Omstreeks het midden van de eeuw deed zich in de vormgeving van de maskeraden een omslag voor. Waren in de eerste helft van de negentiende eeuw allegorische voorstellingen of gebeurtenissen uit de geschiedenis van o.a. Turkije, Spanje of Noorwegen het onderwerp van de optochten, in de periode daarna zijn het alleen nog momenten uit de vaderlandse geschiedenis die de aandacht krijgen. Men streefde nu bij het ontwerpen van de kostuums naar een historisch verantwoorde copie, in tegenstelling tot de meer vrije vormgeving in de jaren daarvoor. Wegens de hoge kosten van de kostuums, die door de studenten zelf betaald moesten worden, konden er in de tweede helft van de negentiende eeuw zelfs niet altijd voldoende deelnemers aan de optocht gevonden worden. Ter verklaring van deze veranderingen wijst de auteur op de wijziging in het geschiedbesef en op het feit dat de optochten in de tweede helft van de vorige eeuw ook overdag gehouden werden en daardoor beter zichtbaar waren. De maskeraden verdwenen om dezelfde reden als ze ontstaan waren: men vond ze verouderd. In de almanak van 1915 stond 'dat de tijd der maskerades voorbij is, dat er iets is in den geest der twintigste eeuw, die niet meer strookt met die soort uitingen van vreugde en energie' (p. 63). Een openluchtspel achtte men passender en bovendien minder kostbaar.

Voor het plaatsen van de maskeraden in een ruimer perspectief was in deze catalogus geen plaats. De schrijfster wijst er op dat in Utrecht en Leiden al eerder, in resp. 1971 en 1980, tentoonstellingen zijn gehouden over de maskeraden in die plaatsen en dat van deze tentoonstellingen eveneens catalogi zijn verschenen. - J.H.

Meurkens, Peter. *Sociale verandering in het oude Kempenland (1840-1910). Demografie, economie en cultuur van een preïndustriële samenleving.* Dissertatie K.U. Nijmegen 1984. (8) 216 p., 26 tab., 2 graf.; ISBN 90-9000604-4 (handelsuitgave bij Wolters-Noordhoff in voorbereiding).

De cultureel-antropoloog Meurkens bestrijdt in zijn proefschrift het gangbare beeld van de Kempen. De streek zou, door zijn perifere ligging, tot voor kort een hechte gemeenschap hebben gekend, waar tradities sinds mensenheugenis het leven bepaalden. Men kon er de typische kenmerken van een 'Gemeinschaft' aantreffen: de mensen hadden een hoge mate van intieme kennis van elkaar, waren offervaardig en zakelijke verhoudingen waren er niet. Meurkens plaatst vraagtekens bij dit beeld van onveranderlijkheid: hij wil nagaan welke processen op demografisch, economisch en cultureel gebied zich hebben voorgedaan in 'de schemer van de overgangsfase' naar een industriële samenleving. In het bijzonder is hij geïnteresseerd in de verhouding van de verschillende bevolkingsgroepen tot elkaar en in de wijze, waarop de elite haar culturele dominantie heeft gehandhaafd.

De onderzoeksperiode is 1840-1910. Het eerste jaartal werd ingegeven door de aanwezigheid van voldoende bronnenmateriaal. Het laatste jaartal werd gekozen omdat de maatschappij nieuwe kenmerken had gekregen door de verruiming van de bestaansmiddelen en door het ontstaan van een veelomvattend, door de R.K. Kerk gecontroleerd verenigingsleven. Het bronnenmateriaal omvatte onder meer bevolkingsregisters en formulieren van de burgerlijke stand; deze werden bewerkt voor een minutieus onderzoek naar aspecten van de levenswijze van verschillende sociale groepen. Verder raadpleegde hij de zeer omvangrijke dagboeken en studies van de dorpsonderwijzer P.N. Panken (1817-1904) en de sociografie van de arts P.A. Barentsen uit 1935. Deze auteurs schreven onder andere over culturele gebeurtenissen; zij functioneren als informanten over het dorpsleven. Ook de door

H. Franken verzamelde liederen en dansen uit de Kempen, in 1978 in boekvorm verschenen, kunnen tot de literaire bronnen gerekend worden. Via herderlijke schrijvens tenslotte spoorde Meurkens de inbreng van de geestelijkheid in de veranderingen van de Kempense gedragsregels op.

De gegevens over alle huishoudens dienden tot uitgangspunt van het onderzoek, omdat zij een empirische basis kunnen verschaffen om samenlevingskenmerken uit het gedrag van individuen af te leiden. Met behulp van economische gegevens, m.n. belastingbetaling, werden de huishoudens in groepen ingedeeld. Meurkens onderscheidt er vier: arme loonarbeiders; keuterboeren en zelfstandige ambachtslieden; grotere boeren en beter bemiddelde bestuurders en tenslotte de bovenlaag van rijke boeren en ondernemers. Per groep analyseerde hij demografische kenmerken als huwelijksleeftijd, aantal kinderen en kindersterfte, geboortintervallen, partnerkeuze en de bestemming bij migratie. De huishoudens werden doorgelicht op omvang, verwantschap en leeftijdsopbouw. De veranderingen in deze sfeer verbindt hij met de ontwikkeling van opvattingen over gepast gedrag. In dat verband krijgt de introductie en verbreiding van een nieuw waarden- en normensysteem vanaf 1840 sterke nadruk. De zedelijkheid werd hierdoor namelijk scherper omschreven. Het was het geesteskind van de clerus, de toonaangevende dorpsbewoners namen het snel over. Beide groepen droegen het uit. Deze ontwikkeling was onderdeel van de integratie van het zuiden in de Nederlandse staat na de Belgische afscheiding. De geestelijkheid stond in die periode voor de opgave zich een plaats te verwerven tegenover enerzijds een wantrouwend bestuursapparaat in Den Haag en de provincie en anderzijds de Kerk in Rome. Meurkens stipt dit overigens alleen maar aan, omdat het de lokale beperking van zijn werk overschrijdt.

Uit de – overigens zeer spaarzaam bekende – conflicten, die door de verbreiding van het nieuwe normen- en waardensysteem in de jaren veertig veroorzaakt werden, zou de conclusie kunnen worden getrokken dat de toenmalige opvattingen van de meeste dorpingen over gepast gedrag ruimer waren dan de nieuwe regels voorschreven. De strengere fatsoensnormen deden zich op vele terreinen gelden. De feesten bijvoorbeeld ondergingen een herwaardering wat betreft de aanleiding, de wijze van viering en de mate van uitbundigheid. De ‘burgers’, d. w. z. de bemiddelde dorpsbewoners die niet of niet alleen van de landbouw leefden, namen het initiatief tot de heroriëntatie. Bij de traditionele, met de wisseling der seizoenen verbonden feesten waaraan het hele dorp deelnam, hadden de ongehuwden een centrale plaats ingenomen. Danspartijen en vrijages hoorden tot de ingrediënten. Onder invloed van de strengere normen begon de elite hiertegen op te treden. De feesten werden versoberd, sommige door daling van de populariteit afgeschaft. Andere feesten raakten in de tweede helft van de negentiende eeuw in zwang, m.n. officiële feesten van kerk en staat. De viering was in het algemeen meer ingetogen; de kring der deelnemers vaak beperkt, o.a. tot de gehuwde mannen of de huiselijke sfeer.

Een ander terrein waar de normen werden verscherpt was de kleding. Al in de jaren veertig vaardigde de geestelijkheid kledingvoorschriften uit: het lichaam moest zorgvuldig bedekt worden, de vorm verhuld. Meurkens meent dat de taboeïsering van het lichaam verantwoordelijk is voor de verandering van het geboortepatroon. Hij constateert nl. dat vanaf 1850 de geboortintervallen korter werden, het allereerst bij de bovenlagen van de bevolking. Hij wijt dit aan een geleidelijke terugdringing van de borstvoeding door de fles. Het effect van uitstel van de vruchtbaarheid, dat door intensieve borstvoeding wordt veroorzaakt, ging hierdoor teniet. De toename van het aantal geboorten per huwelijk zou vooral tot 1900 aan de gezinsuitbreiding hebben bijgedragen; pas na 1900 daalde de huwelijksleeftijd waardoor het geboortecijfer opnieuw groter werd.

Ook in de ontwikkeling van de werkgelegenheid bespeurt Meurkens de invloed van de

strengere zedelijke normen. Tussen 1850 en 1880 verminderde het aantal inwonende knechten en meiden. De oorzaak hiervan was, dat het samenleven onder één dak van niet verwante personen werd afgekeurd. Men ging over tot het huren van arbeidskrachten, wanneer die nodig waren, zoals in de oogsttijd of bij het mestrijden. De werkgelegenheid werd schaarser, de afhankelijkheid van de armeren ten opzichte van de beter bedeelden door de verzakelijking van de sociale verhoudingen sterker voelbaar. Ook de ontwikkeling van de werkgelegenheid buiten de regio droeg hieraan bij. Omstreeks 1850 hadden de armere bevolkingsgroepen nog aanvullende inkomsten verworven door seizoenarbeid te verrichten in Holland en Zeeland. Rond 1900 echter was hun horizon beperkt tot de grenzen van de regio. De migratie wijst dit althans uit. De overname van het door de toonaangevende groepen gewenste en door de geestelijkheid verwoorde gedrag over de hele samenleving werd door die afhankelijkheid bevorderd.

De Kempense samenleving raakte behept met 'complexen', waarmee Meurkens een aantal verschijnselen tesamen wil benoemen, die zowel in de privé-sfeer als in het openbare leven zijn te vinden. Deze zijn een schaamte-, een smet- en een gezinscomplex. Het smetcomplex was de afgrenzing van het gezin voor inwonende niet-verwanten en de vermindering van de omgang met mensen van andere sociale groepen dan de eigen groep en met mensen van buiten de regio. Het gezinscomplex hield een duidelijke rolverdeling in tussen man en vrouw, na 1910 kwam daar een voortplantingsplicht bij. Toen had de geestelijkheid haar aarzelingen over een voorkeur voor de gehuwde of ongehuwde staat overwonnen.

Het traditionele beeld van de oude Kempense samenleving is vergruizeld. Zowel de demografische analyse als enkele opmerkingen uit de literaire bronnen wijzen op een zekere culturele differentiatie rond 1840. Geestelijkheid en dorpselites leggen in de loop van de tweede helft van de negentiende eeuw hun gedragsregels aan de bevolking op, een proces dat door veranderingen in de werkgelegenheid nog werd gestimuleerd. Dit resultaat en de details over de veranderende levensgewoonten zijn een winstpunt. Maar een nieuw beeld is nog niet in volle helderheid zichtbaar. Een volledige beoordeling van de culturele differentiatie rond 1840 is nog niet mogelijk, omdat niet duidelijk wordt gemaakt welke gewoonten en gebruiken door de hele bevolking werden gedeeld en in welke mate de verschillende groepen zich van elkaar onderscheidden. Een ander punt van kritiek is het gebruik van de literaire bronnen, in het bijzonder van Panken en Barentsen. Hun rol als informanten blijft duister. Biedt de kennis van hun positie in de dorpsamenleving wellicht een sleutel tot interpretatie van hun uitspraken? Hoe exakt dateren zij verder die uitspraken? Barentsen heeft immers de samenleving van 1903 tot 1916, de 'eindsituatie' van Meurkens' onderzoeksperiode, die hij uit eigen ervaring kende, voor ogen. Mijn laatste kritiek geldt de leesbaarheid. Het boek wordt door een meestal overbodig jargonachtig taalgebruik ont sierd. Verder horen besprekingen van technische bewerkingen in bijlagen thuis. - Jeroen van Staveren.

Musik und Industrie. Beiträge zur Entwicklung der Werkschöre und Werksorchester. Hrsg. von Monica Steegmann. Regensburg 1978, Gustav Bosse Verlag (Studien zur Musikgeschichte des 19. Jahrhunderts, Bd. 54). 428 p., 22 ill., 1 tab., 1 krt.; DM 102,70; ISBN 3-7649-2156-0.

Het met elkaar in verband brengen van muziek en industrie ligt niet zo voor de hand. En als die relatie al wordt gelegd, dan gaat het toch meestal om de industrialisatie in het algemeen en de invloed daarvan op b.v. het traditionele muziekleven (vgl. R. Elbourne,

Music and tradition in early industrial Lancashire, besproken in V.B. 9,2). In het hier te bespreken boek gaat het echter om de fabrieken zelf en om het opmerkelijke muzikleven dat zich in de loop van de negentiende eeuw daarbinnen ontwikkelde: de bedrijfskoren en -orkesten. In totaal veertien auteurs hebben zich hiermee uitvoerig beziggehouden, elk met één of twee afzonderlijke bijdragen.

M. Steegmann is de samenstelster van deze bundel en neemt de inleiding voor haar rekening. Ze legt uit dat dit terrein van onderzoek nog geen enkele onderzoekstraditie kent en dat daarom als startpunt voor de zware industrie gekozen is. De bedrijfsarchieven van deze hoofdzakelijk grootschalige ondernemingen zijn namelijk meestal al vanaf het eerste begin goed op peil gehouden. Ze vormen, voorzover ze de tweede wereldoorlog hebben overleefd, ware schatkamers van gegevens over dit muziekverschijnsel. De eerste fabrieksmuziekverenigingen ontstaan in de eerste helft van de vorige eeuw; het einde van de bloeitijd ligt zo tegen het eind van de jaren dertig van onze eeuw. De belangrijkste onderzoeksvragen zijn volgens de schrijfster: die naar het ontstaansmotief, die naar de functie van de bedrijfsmuziek voor personeel en bedrijfsleiding en die naar de interactie tussen het muzikleven binnen en buiten de fabriekspoorten. Vragen die het best kunnen worden beantwoord vanuit twee onderzoeksrichtingen: de sociologie en de muziekwetenschap. Naast de bedrijfsarchieven moeten daarom ook b.v. gemeente-, politie- en muziekfederatiearchieven, alsmede dagbladen, tijdschriften en contemporaine literatuur geraadpleegd worden (15-26).

Het boek valt vervolgens globaal uiteen in drie afdelingen: eerst een algemeen deel, daarna een aantal bijdragen waarin de nadruk valt op het Saarlandse industriegebied en tenslotte een deel met losse bijdragen over de andere Duitse industriegebieden.

J. Wolff opent de rij en voegt aan de door Steegmann genoemde vakgebieden nog toe: sociale geschiedenis (van de negentiende eeuw), regionale geschiedenis (van het Ruhr- en Saargebied), muzikale volkskunde en volksliedkunde. Maar alvorens een onderzoek te starten hoort het voorwerp van dat onderzoek eerst ondubbelzinnig gedefinieerd te worden. Hij pleit dan ook, na veel termen te hebben uitgeprobeerd, voor het begrip 'Werksmusik', te operationaliseren als: de som van alle muzikale activiteiten in en rondom een grootindustrie, d.m.v. talloze sociale mechanismen aan het arbeidsleven verbonden (27-43). *J. Eckhardt* geeft een historisch overzicht van de Deutsche Arbeitersängerbund, de overkoepelende bond van de zangverenigingen die uit de arbeidersbeweging voortkwamen. De eerste arbeiderszangverenigingen ontstaan rond 1860 naar voorbeeld van de burgerlijke liedertafels. Naarmate het klassebewustzijn groeit, gaan ze steeds meer hun eigen weg. Tegenwerking van werkgevers en justitie blijft niet uit, maar kan een snelle verbreiding niet verhinderen. Pas de socialistenwet van 1878 maakt een doeltreffend verbodsbeleid mogelijk. Na de opheffing van deze wet tien jaar later is er geen houden meer aan. Op zijn hoogtepunt in 1929 telt de Arbeitersängerbund een kwart miljoen leden. Daarna gaat het snel bergafwaarts. De toenemende bereidheid van de arbeidersbeweging om compromissen te sluiten en het snel verslechterende algemene politieke klimaat hebben daartoe het nodige bijgedragen (45-59). Dezelfde schrijver, *J. Eckhardt*, is ook verantwoordelijk voor het volgende onderzoek, dat naar de positie van de beroepsmusici in de bedrijfsorkesten. Het orkestlidmaatschap betekende voor de uit het personeel gerecruteerde musici gewoonlijk een materiële en geestelijke verhoging van de levensstandaard. Bij de van buiten aangetrokken beroepsmusici lag dat anders, althans wat betreft de sociale status. Voor hen betekende de nieuwe werkring in de meeste gevallen een gevoelige sociale adering en soms zelfs het einde van hun muzikale carrière. Ook de beroepsmusicus nam tijdens werktijd namelijk gewoon deel aan de fabriekswerkzaamheden; de orkestrepetities en de uitvoeringen waren een vrijetijdsaanleggenheid. Ruimte voor zelfstudie om de muzikale vaardigheid verder te

ontwikkelen was er dan niet meer over. Toch verkozen veel beroepsmusici deze wending in hun loopbaan boven de bestaansonzekerheid die theater, variété of het leven van rondtrekkend muzikant met zich meebrachten (64-84). *H. Schwab* beschrijft de opkomst van het arbeidersconcert, de zangscholen en het algemene muziekonderwijs in het negentiende-eeuwse Duitsland. De hieraan ten grondslag liggende emancipatiebeweging ziet hij vooral op gang gebracht door socialistische muziekpropagandisten. De bekendsten onder hen, Th. Hagen en J. Mainzer, moeten weliswaar na het revolutiejaar 1848 uitwijken naar het buitenland, maar maken daar met dezelfde initiatieven zo mogelijk nog meer furore. In navolging van dit buitenland ontstaan dan ook in Duitsland op den duur naast de gewone burgerlijke concerten volksconcerten. Deze concerten groeien onder invloed van de arbeidersbeweging uit tot arbeidersconcerten, die nu ook een politiek doel gaan dienen. Omstreeks 1925 wordt ook deze concertvorm verlaten. Eigenlijk is elk concert, in welke vorm dan ook, een bourgeois-instelling, redeneert men. Voortaan zweert men bij massa-muziekmanifestaties. Van deze traditie zal het nazi-regime dan later weer dankbaar gebruik maken (85-106).

C. H. Mahling geeft een inleiding op de volgende drie bijdragen, die alle het Saargebied betreffen. In Saarland wordt van oudsher de dienst uitgemaakt door een economische topklaag bestaande uit twee concurrerende groepen: een katholiek-Franse en een protestants-Duitse. Na de vrede van Versailles is het de Franse industrie-aristocratie die het via de aan hen verplichte politieke partijen voor het zeggen krijgt; na de volksstemming van 1935 is de beurt aan de Duitsers (107-111). *G. Bungert* richt de aandacht op de Saarlandse ondernemers en hun inspanningen om het werkvolk van de klassenstrijd af te houden. Veel sociaal-bewogen en christelijk-getinte initiatieven van werkgeverszijde moeten volgens hem gezien worden als evenzovele pogingen het socialisme een stap voor te blijven. Als voorbeeld noemt hij: de stimulering van het eigen woningbezit, de oprichting van zondags- en industriescholen, de instelling van fabrieks- en beroepsfeestdagen, de aanmoediging van religiositeit en kerkgang, en het aankweken van beroepstrots en standsbewustzijn d.m.v. uniformdracht, beroepsliederen en muziekverenigingen (113-129). *W. Korb* beschrijft hierop aansluitend hoe in de Saarlandse mijnbouw aanvankelijk elke vorm van vereniging door de leiding werd tegengehouden, bang als deze was voor de macht die daarvan zou kunnen uitgaan b.v. bij loonaangelegenheden. Later ging de bedrijfsleiding er juist de bovenbedoelde voordelen van inzien. Ze gaat dan over tot het ondersteunen van de haar welgevallige initiatieven of tot het zelf ontplooiën ervan. Het bedrijfsorkest had, in tegenstelling tot de minder spectaculaire bedrijfszangvereniging, dan nog als extraatje dat er representatieve kanten aan zaten. Korb noemt dat de uithangbordfunctie van het bedrijfsorkest. Dit orkest is dan ook vanaf het begin van zijn ontwikkeling sterk gemodelleerd geweest naar het militaire voorbeeld. Niet alleen omdat veel oud-leden van militaire orkesten emplooi vonden in de fabrieksorkesten, maar vooral ook omdat het militaire orkest in hoog aanzien stond. Deze militaire oriëntatie was zowel aan de uiterlijke kenmerken van het bedrijfsorkest af te lezen als aan de innerlijke. Wat het laatste betreft was de hiërarchische indeling b.v. als volgt: aan het hoofd de kapelmeester, dan de korpsleider, vervolgens de korpsoudste en daarna in afdalende reeks de diverse prestatierangen. Voorts stond discipline op de eerste plaats; omvangrijke strafbepalingen hielden deze in stand. Daarbij had de kapelmeester van zijn voormalige militaire werkkring gewoonlijk de desbetreffende autoritaire omgangstoon meegebracht, die nu ook hier de repetitieatmosfeer volledig ging beheersen (129-157). *C. H. Mahling* sluit dit Saarlandse onderdeel af met een analyse van de bedrijfsmuziek in de hoogovens. In deze bedrijfstak werden de orkesten vaak opgericht in samenhang met de instelling van een bedrijfsbrandweer. Deze dienst bracht lange wachttijden tussen oefenin-

gen en daadwerkelijke acties met zich mee, die goed met gedisciplineerd musiceren konden worden opgevuld. Ook de bedrijfsbrandweer was met haar vele oud-militairen trouwens op zeer militaire leest geschoeid. Interessant is dan hoe de uniformering van een willekeurig hoogoven-orkest met de maatschappelijke ontwikkelingen mee-evolveert: in 1848 bij de oprichting een brandweuniform, in 1880 een folkloristisch jageruniform, burgerkleding na de eerste wereldoorlog, Frans marine-uniform in 1925, Arbeitsfront-uniform tijdens het Derde Rijk en tenslotte na de tweede wereldoorlog weer het zondagse burgerkostuum. Qua organisatie, bezetting en repertoire richtte men zich hetzij naar de Franse hetzij naar de Duitse militaire orkesten. Dat hing af van het referentiekader van de bedrijfsleiding. Duidelijk Duits georiënteerd moeten die hoogoven-orkesten geweest zijn die tijdens de Saar-kwestie in de jaren '20 bij elke manifestatie van de Deutsch-Saarländische Volkspartei werden ingeschakeld, de politieke partij waarin de betreffende hoogovendirekteuren vooraanstaande posities innamen (159-253).

L. Blank opent het derde en laatste onderdeel (afzonderlijke industriegebieden) met een bijdrage over één bedrijfsorkest in het bijzonder, die van het hoogovenbedrijf in het Zwabense Wasseralfingen. Hij komt tot gelijkkluidende bevindingen als enkele andere schrijvers. Ook hem vallen de opmerkelijke gezagsverhoudingen binnen het orkest op. Een kapelmeester die bij zijn indiensttreding ogenblikkelijk informeert naar het arrestantenlokaal voor de musici en ook in het vervolg niet voor oorvijgen en andere handtastelijkheden terugschrikt, behoort niet tot de uitzonderingen (255-260). *R. Schroeder* bespreekt de verhouding industrie en muziek in en rondom Dortmund. Hij bouwt zijn verhaal systematisch op. Eerst komt het negentiende-eeuwse stadsleven aan de beurt. Dan volgt een beschrijving van de ontwikkeling van de drie belangrijkste Dortmundse industrieën: mijnbouw, hoogovens en bierbrouwerij. En tenslotte wordt getracht tussen de stedelijke cultuur en de bedrijfsmuziekbeoefening verbanden te leggen. Belangrijkste conclusie is dat deze verbanden vaak persoonsgebonden waren: de voormannen van het stads- en die van het bedrijfsmuziekleven waren vaak dezelfde personen. Zo kon enerzijds het stedelijke muziekleven profiteren van gedisciplineerde muziekuitvoeringen door semi-professionele fabrieksorkesten en kon anderzijds het bedrijfsklimaat door de stedelijke inbreng cultuurvriendelijker worden (261-291). *U. Jung* laat een overeenkomstig geluid horen, nu voor Essen en Mühlheim a.d. Ruhr. Met dit verschil, dat hier de integratie tussen bedrijfs- en stadsmuziekcultuur (liever nog het scheppen van die cultuur zelf) vooral door één man werd bewerkstelligd: Alfred Krupp. Maar niet alleen de muziek had zijn aandacht, ook tal van andere op de vorming en ontplooiing van de bredere stedelijke gemeenschap gerichte initiatieven stonden op zijn naam. Een greep: volksbibliotheek, tentoonstellingen, theaterbureau, verenigingen ter bestudering van de Duitse literatuur, ter aanschouwing van kunstwerken, ter beoefening van sport, schaakspel, fotografie, ter bevordering van natuurgenetot en staatsburgerschap, enz. Kortom een goed voorbeeld hoe cultuurinnovaties sterk aan één individu gebonden kunnen zijn. De motieven achter Krupps dadendrang op het maatschappelijke vlak maakt de schrijver overigens niet duidelijk. Interessant is tenslotte de verbinding die Jung legt tussen de afloop van de Frans-Duitse oorlog en de hausse aan verenigingsoprichtingen die in het teken stonden van de vaderlandse gedachte. Naast sociaal-economische moet dus ook rekening worden gehouden met zuiver persoonsgebonden en politieke factoren bij de verklaring van cultuur- en mentaliteitsverandering, wil de schrijver in deze bijdrage zeggen (293-308). *J. Wolff* vraagt aandacht voor één bedrijfszangvereniging, de Männergesangverein Gutehoffnungshütte Sterkrade (Ruhrgebied) in de periode 1850-1928. Ook hier is de doelstelling om een sociaalhistorisch zo veelzijdig mogelijke samenhang te schetsen tussen onderneming, bedrijfskoor en stedelijke muziekcultuur. Wolff komt tot de conclusie dat in

dit geval het stedelijke muziekleven verantwoordelijk was voor het ontstaan van de bedrijfsmuziek. Weliswaar met de aantekening dat de plaatselijke burgerlijke zangvereniging met het groeien van de locale industriële bedrijvigheid steeds meer werkers van de betreffende industrie onder haar leden kreeg, totdat vanzelf het punt bereikt werd waarop bij het bedrijf aangeklopt kon worden voor financiële steun. Daarna was het nog maar een kleine stap om er ook officieel een bedrijfskoor van te maken. Aan de vragen die de bedrijfsleiding in het vervolg stelt n.a.v. de jaarlijkse verenigingsbegroting, kan opgemaakt worden wat zij belangrijk vindt aan het koor: wat is het prestatieniveau in vergelijking tot de burgerlijke zangkooren, hoe staat het met de bekendheid van de naam van het koor (en dus de firmanaam) buiten het bedrijf, hoeveel pulieke uitvoeringen zijn er gegeven in het afgelopen jaar, enz. (309-340). *K. W. Niemöller* neemt de mijnbouw- en industriestad Gelsenkirchen onder zijn hoede. Aanpak en resultaten verschillen weinig van eerdere bijdragen. Wel trekt hij de genealogische lijn bedrijfsorkest-brandweeorkest-militair orkest verder door naar de verenigingen van oud-strijders, die het militaire orkest volgens hem in vele stedelijke gemeenschappen voor het eerst hebben geïntroduceerd (341-357). *F. W. Donat* behandelt Duisburg en haar (bedrijfs)muziekleven. Hem valt ook de oprichtingsgolf van zangverenigingen op in de tweede helft van de vorige eeuw. Hij legt echter geen verband met de politieke ontwikkelingen na 1870, zoals U. Jung dat eerder deed. Donat houdt het erop dat deze verenigingen in een bepaalde cultuurpsychologische behoefte aan amateursmuziekbeoefening moeten hebben voorzien. Waar die behoefte dan opeens vandaan kwam, laat hij in het midden (359-389). *D. Gutknecht's* bijdrage is een van de weinige met aandacht voor de bedrijfsmuziek buiten de zware industrie. Hier gaat het om de muziekbeoefening in de chemische fabriek Bayer in Leverkusen. Belangrijkste motief van de fabrieksleiding om het bedrijfsverenigingsleven hier op gang te helpen was haar zorg om de vrijetijdsbesteding van het personeel. Dit ging nl. vanaf 1908 in drieploegendienst werken. Diensten van acht uur dus, waardoor men zich in de overige tijd ruimschoots aan café-bezoek te buiten zou kunnen gaan. De instelling van een welzijnsafdeling in deze fabriek leidde vervolgens tot de oprichting van vele verenigingen, waaronder een blaasorkest, een strijkorkest en een zangvereniging. De schrijver constateert dan met een zekere tevredenheid, dat zowel deze welzijnsafdeling als de verenigingen toen al geheel democratisch waren ingericht. Even later krijgt deze stand van zaken wat meer reliëf: voorzitter van elk der verenigingen is steeds het door de directie benoemde hoofd van de welzijnsafdeling; het blaasorkest kent alleen arbeiders en handwerkslieden als werkend lid, het strijkorkest alleen hoger personeel; in de statuten van elke vereniging is een passage opgenomen over verboden (bedrijfsgevaarlijke) gespreksonderwerpen tijdens repetities en andere bijeenkomsten. Evenals een aantal andere schrijvers signaleert Gutknecht dat de zangvereniging veel minder een representatieve functie vervulde dan de orkesten en door deze relatieve onafhankelijkheid ook veel meer open kon staan voor maatschappelijke ontwikkelingen. Dat is b.v. te merken als de Bayer-zangvereniging eind negentiende eeuw in navolging van haar burgerlijke zusterverenigingen het liedrepertoire vrij drastisch aanpast aan de nieuwe vaderlandslievende tijdgeest en zich nu meteen ook gaat tooien met het lievelingsmotto van de Keizer: 'Im Liede stark, Deutsch bis ins Mark' (391-414). *W. Konold* verlegt de aandacht naar de scheepsbouwindustrie in het Noordduitse Kiel. Opvallend is dat hier de bedrijfsmuzikale activiteiten pas in de jaren dertig van deze eeuw ontstaan, en dan nog alleen maar onder invloed van Hitlers Deutsche Arbeitsfront-offensief. Opvallend, omdat in de scheepsbouw toch legio feestelijke aanleidingen bestaan om van muziek gebruik te maken: de tewaterlating, de sloopoverdracht, enz. Eén van de oorzaken moet volgens de schrijver gezocht worden in het feit dat in deze bedrijfstak, anders dan in de mijnbouw en de hoogovens, de werknemer

veel langer een nauwe niet door arbeidsdeling verstoorde band met het voorwerp van zijn arbeid heeft kunnen bewaren. Dit heeft de vervreemding van het werk lange tijd tegengehouden en daarmee de behoefte aan solidariteit met lotsverbondenen. Ook was Kiel tot 1864 Deens grondgebied en bleef het daarna nog lang geïsoleerd liggen aan de rand van het Duitse cultuurgebied. Daardoor is hier ook de vorming van een uit alle windrichtingen afkomstig sociaal ongebonden industrieproletariaat dat de solidariteit onder elkaar nodig had, veel later op gang gekomen dan in het Saar- en Ruhrgebied (415-421). *M. Steegmann* die ook de inleiding verzorgde, is tenslotte verantwoordelijk voor enkele afsluitende opmerkingen. Ze herhaalt nog eens de belangrijkste resultaten, probeert uit het soms zeer heterogene, soms bijna identieke materiaal enkele algemene conclusies te trekken en voegt daar nog wat eigen bevindingen over het muziekrepertoire aan toe dat in de andere bijdragen enigszins onderbelicht is gebleven. De bedrijfszangverenigingen ondergaan, net als de stedelijke zangkoren, vooral de invloed van twee tegengestelde maatschappelijke krachten: een Duits-nationalistische en een socialistische. Uit het ene gedachtengoed komen de volkseigen, historiserende, natuurverheerlijkende liederen voort, uit het andere de op de internationale arbeidersemancipatie gerichte liederen. Beide repertoires vloeien dan in de jaren dertig samen tot de nationaal-socialistische liederenschat. Bij de bedrijfsorkesten laat zich de invloed van maatschappelijke krachten erop veel moeilijker differentiëren. Het repertoire hier vormt meer een afspiegeling van de algemene ontwikkeling in de muzikale smaak van het negentiende- en vroegtwintigste-eeuwse Duitsland, namelijk een geleidelijke toenadering van kunstmuziek, volksmuziek en amusementsmuziek tot elkaar, die gelijke tred lijkt te houden met het afbrokkelen van de andere vertrouwde sociale en culturele kaders (423-428). - R.F.

Perrot, Philippe. *Les dessus et les dessous de la bourgeoisie. Une histoire du vêtement au XIXe siècle.* Parijs 1981, Fayard. 349 p., ill.; ISBN 2-213-00958-9.

Kleding vormt zowel een materiële als een symbolische investering. In kringen waarin de materiële waarde geen obstakel vormt, kan de symbolische met meer raffinement worden uitgeleefd. In fasen van versnelde sociale verandering kan ook de tekenwaarde van kleding gemakkelijk worden geïntensiveerd, door bewust te kiezen voor bepaalde kledingstukken, een wisselend combinatiesysteem, een kledingsritueel, een bepaald veranderings- of aanpassingsritme (modetrend). In de negentiende-eeuwse burgerij met haar sterke maatschappelijke stijgingsambities kwamen beide elementen samen: ze had geld in overvloed en een grote behoefte aan maatschappelijke tekenwaarde. Toen met het einde van het Ancien Régime de wettelijke standsgebondenheid van bepaalde kledingswijzen verdween en de beginnende industrialisatie ongekende schaalvergroting van de textielproductie mogelijk maakte, kon de burgerij haar behoefte aan uiterlijk vertoon van distinctie ongeremd in de kleding investeren. Kleding werd bij uitstek een klassekenmerk, een geleider van esthetische waarden, een teken van groepsonderscheid - terwijl de zich meer en meer versnellende modetrends zowel een symbool van de industriële ontwikkeling waren als een voorwaarde daarvan. Een tijd lang heeft de burgerij zó zwaar in haar kleding geïnvesteerd, dat de textielindustrie de motor van de industriële revolutie heeft kunnen vormen.

In dit met een schalkse knipoog geschreven, maar solide gedocumenteerde boek analyseert Ph. Perrot de verschillende dimensies van het verschijnsel kleding in de negentiende-eeuwse Franse burgerij: productievoorwaarden (kleermakerij, confectie), afzetsysteem (modehuizen, opkomst van de grote warenhuizen, tweede- en derdehandscircuits), sociale tekenwaarde, veranderingscycli in de mode en groeiende polarisering daarvan op de vrouw,

aanpassingsritme van de afzonderlijke kledingstukken (voor binnen en buiten, onder en boven), hygiënische en erotische functies en dwang van de moraal, de kunst van het zich aan- en verkleeden, tenslotte het sociaal verschijningsritueel van de goed geklede burger die ostentatief in het openbaar paradeert. Jammer alleen dat baard, snor en kapsel niet dezelfde aandacht krijgen. Overigens een bijzonder stimulerend boek. – Willem Frijhoff.

Popular culture and custom in nineteenth-century England. Edited by Robert D. Storch. London & Canberra/New York 1982, Croom Helm/St. Martin's Press. (8) 213 p.; £ 13,95; ISBN 0-7099-0453-3/0-312-63033-6.

Aan het eind van zijn inleiding op deze bundel van zeven artikelen over volksgeloof en volksverhalen, volksfeesten en volksvermaak in Engeland in de negentiende eeuw acht *Robert D. Storch* het niet denkbeeldig dat er nog steeds historici zullen zijn die de zin van de aandacht voor dergelijke verschijnselen niet begrijpen. Als men geïnteresseerd is in maatschappelijke verhoudingen of politieke ontwikkelingen, waarom zou men dan willen weten wanneer in een dorp b.v. voor het laatst een meiboom is opgericht? De veronderstelde critici hebben gelijk, indien onderzoekers niet meer zouden doen dan een dergelijk feit te registreren. Dat komt echter nauwelijks meer voor. Aan de hand van een aantal voorbeelden heeft de auteur eerder in zijn inleiding al laten zien dat de studie van gebruiken en tradities zeer wel een bijdrage kan leveren aan de sociale of politieke geschiedenis. Men moet dan wel de goede vragen stellen, zoals: wie namen er deel aan b.v. feesten of vermakelijkheden, wie organiseerden ze, wie bleven er weg en waarom; deden zich veranderingen voor in de vorm, functie of betekenis van dergelijke evenementen en wat kan men daaruit afleiden, enz. Op deze wijze kan men meer te weten komen over b.v. de machtsverhoudingen in een plaats, de aard van de sociale tegenstellingen en de veranderingen daarin, de denkbeelden over de juiste inrichting van de samenleving, het ontstaan of de invloed van nieuwe wetten, enz. (1-19). De uitgelezen artikelen, die door hem in deze bundel bijeengebracht zijn, tonen aan dat historici met een volkskundige belangstelling in staat zijn een dergelijke pretentie waar te maken. De auteurs hebben voor hun studies overwegend gebruik gemaakt van gedrukte bronnen, berichten in kranten en tijdschriften en van literatuur.

David Vincent laat zien dat ook de geschiedenis van het volkskundig onderzoek zelf een beeld geeft van de tijd waarin het plaatsvond. De intellectuelen, die in het begin van de negentiende eeuw in Engeland volksverhalen en -liederen verzamelden, meenden dat zij elementen van een op mondelinge overlevering berustende cultuur vastlegden, die op het punt stond te verdwijnen. Een dergelijke opvatting weerspiegelde eerder de afstand die hun eigen sociale groepering, de gegoede middenklasse, voelde tegenover de lagergeplaatsten dan de werkelijkheid. Uit o.a. autobiografieën uit die tijd van arbeiders blijkt dat in hun milieu het lezen van boeken geen zeldzaamheid was en dat, zelfs op de achttiende eeuw, het begrip 'mondelinge cultuur' maar ten dele toepasbaar is. Tevens komt uit deze autobiografieën naar voren dat deze arbeiders met enige opleiding zich, anders dan de volkskundigen, verzetten tegen het 'bijgeloof' dat zij ontmoetten. De auteur stelt vast dat het verschijnen van de eerste volkskundige studies samenvalt met het ontstaan van politiek radicalisme onder de arbeiders. Hij veronderstelt dat de volkskundigen dit trachtten te temperen met hun voorstelling van een harmonieuze samenleving, waarin eenvoudige mensen hun tradities beleven en zich verre houden van politiek (20-47).

John Rule bestrijdt de opvatting van Gareth Stedman Jones dat in recente studies over openbaar vermaak de pogingen in de eerste helft van de negentiende eeuw van rechtzinnige godsdienstige groeperingen en van werkgevers om deze vermakelijkheden af te schaffen of

een ander karakter te geven, teveel aandacht krijgen. Hij erkent dat de invloed van dit streven moeilijk te meten is en dat het tweede kwart van de negentiende eeuw zelfs een opleving van volksvermakelijkheden te zien geeft. Het gaat hem echter te ver deze inspanningen te bagatelliseren. In de steden vormden dergelijke door de godsdienst geïnspireerde sentimenten misschien een minderheidsstandpunt, maar in kleine plaatsen hoeft dat niet zo te zijn. Als voorbeeld noemt hij de mijnwerkersdorpen in Cornwall. Het Methodisme vond daar grote aanhang. Dat was mogelijk omdat het goed aansloot bij de traditionele opvattingen over de werkelijkheid in dit gebied. Door deze Methodistische arbeiders werd fel van leer getrokken tegen het bezoek van de overige mijnwerkers aan herbergen en kermissen, tegen vermaken als worstelen en een soort voetballen. Daarvoor in de plaats organiseerden zij optochten met veel banieren, tea-parties en vergaderingen. De latere gehelelonthoudersbeweging, veelal gedragen door een andere sociale laag, de middengroepen, kon dit patroon gemakkelijk voortzetten. De auteur benadrukt dat het niet aangaat in het streven van deze bewegingen een manipulatie te zien van kapitalistische werkgevers. Men zal eenvoudig dienen te aanvaarden dat hun doelstelling overeenkwam, ondanks de verschillende motivatie: bij de werkgevers de bevordering van de arbeidsdiscipline, bij de hervormers de strijd tegen de ledigheid en de zonde (48-70).

Over de sociale en politieke verhoudingen in de negentiende eeuw in de kleine steden in het Zuiden van Engeland is volgens *Robert D. Storch* nog weinig bekend. Al is het niet meer dan kijken door 'a peephole' (p. 71), een onderzoek naar de viering van Guy Fawkes-dag op 5 november, de belangrijkste feestdag van het jaar in dit gebied, kan daarop misschien enig licht werpen. Ondanks locale verschillen vertonen de verschuivingen in het karakter van dit feest een duidelijk patroon. Aan het eind van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw woonden de stedelijke overheid en de aanzienlijke inwoners het officiële gedeelte van de viering bij, bestaande uit een optocht, een feestpredikatie, klokgelui en illuminatie. De lager geplaatsten gingen verkleed over straat en door groepjes jongelui werden vreugdevuren aangestoken. Het feest had enerzijds het karakter van een uiting van vaderlandsliefde. Anderzijds bood het de gelegenheid om, o.a. door het verbranden van stropoppen, b.v. een onrechtvaardige werkgever te hekelen, te protesteren tegen voedselprijzen of om de katholieken over de kam te halen. Toen dit element van sociaal protest de overhand kreeg en de 5 november-vieringen een steeds ongeregelder verloop kregen, trok het merendeel van de aanzienlijken zich terug. Uit een onderzoek naar de beroepen van degenen die op deze dag wegens ordeverstoringen gearresteerd werden bleek de auteur dat het feest in het tweede en derde kwart van de eeuw gedragen werd door ambachtslieden uit de lagere middenklasse en jonge arbeiders. Vanaf ongeveer 1870 trachten zakenlieden en winkeliers, bezorgd om de goede naam van hun stad, de viering door de overheid te doen verbieden. Of zij probeerden de groepjes, die de vreugdevuren organiseerden, aan zich te binden. In dit geval kreeg het feest niet alleen een ordelijker verloop, maar beantwoordde nu ook aan het ideaal van de bourgeoisie van een samenleving vrij van sociale conflicten. De auteur concludeert dat zijn studie de doorslaggevende rol laat zien, die de middengroepen speelden bij de culturele veranderingen in deze tijd (71-99).

Zowel *John K. Walton* en *Robert Poole* als *Douglas A. Reid* besteden in hun artikelen aandacht aan het verdwijnen van de kermissen in de negentiende eeuw, op grond van hun onderzoek in resp. Lancashire en Birmingham. Walton en Poole waarschuwen tegen beschouwingen waarin een overzicht gegeven wordt van de ontwikkelingen in het land als geheel, zonder dat daaraan voldoende lokaal-historisch onderzoek ten grondslag ligt. Zij stellen vast dat de kermissen op het platteland verdwenen, maar in de industriële centra juist in betekenis toenamen. Daarnaast groeide de belangstelling voor andere vormen van

vermaak, zoals excursies naar badplaatsen, het variété en de sport. Deze auteurs en ook Reid menen dat de invloed van pogingen om de kermissen af te schaffen op deze ontwikkelingen betrekkelijk gering was. Zeer lang bestond er bij de middengroepen een ambivalente houding tegenover de kermis. Pas tegen het einde van de eeuw doet zich hierin een verschuiving voor ten nadele van de kermissen. Veel belangrijker achten zij de toename in de welstand van delen van de arbeidersklasse, waardoor de commercie zich van de wijze waarop zij hun vrije tijd doorbrachten meester kon maken (100-124, 125-153). De bloei van de music halls vanaf de jaren veertig is een voorbeeld van deze ontwikkeling. Dit variété had aanvankelijk het karakter van een combinatie van café en theater, en werd o.a. bezocht door arbeiders, ambachtslieden en kantoorpersoneel. *Peter Bailey* laat zien dat de music halls ten gevolge van verordeningen en een steeds striktere bedrijfsvoering een respectabel aanzien kregen en tegen het einde van de eeuw ook voor de middengroepen een aanvaardbare vorm van vermaak waren. Dit artikel herhaalt in grote lijnen wat hij al eerder over de music hall schreef in zijn boek *Leisure and class in Victorian England* (London 1978) (zie V.B. 9, 195) (180-208).

Aan de hand van o.a. verslagen van ooggetuigen, herinneringen en kranteberichten maakt *Clive Behagg* aannemelijk dat er in de jaren dertig en veertig van de vorige eeuw onder de arbeiders afspraken en regels bestonden voor hun gedrag tegenover de werkgevers. Wie dit gezamenlijk optreden doorbrak kon rekenen op een bestraffing, soms in de vorm van lichamelijk geweld. Daarnaast kenden de eerste arbeidersorganisaties speciale rituelen bij de inwijding of begrafenis van hun leden. De auteur ziet in deze verschijnselen een poging van de arbeiders een eigen cultuur te handhaven tegenover buitenstaanders. Wanneer omstreeks het midden van de eeuw de rol van de vakverenigingen erkend wordt, richten deze zich overwegend op het onderhandelen over de lonen en krijgt het benadrukken van de eigen identiteit naar verhouding minder aandacht (154-179). - J. Helsloot.

Schormann, Gerhard. *Hexenprozesse in Deutschland*. Göttingen 1981, Vandenhoeck & Ruprecht. (Kleine Vandenhoeck-Reihe 1470). 140 p.; 14,80 DM; ISBN 3-525-33456-7.

Schormanns boekje is bedoeld als een beknopt overzicht van de stand van het onderzoek naar heksenprocessen, waarbij de nadruk ligt op Duitsland. Systematisch worden vele aspecten van de processen behandeld. Onder heksenprocessen verstaat Schormann, zoals hij in het eerste hoofdstuk duidelijk maakt, die processen waarbij naast beschuldigingen wgens toverij (de zgn. maleficia) de demonologische elementen, te weten het pakt met de duivel, de bezegeling daarvan door middel van geslachtsgemeenschap en deelname aan de sabbat, een prominente rol speelden. Toverij zonder deze elementen en de vervolging daarvan laat hij buiten beschouwing. Deze scheiding lijkt op het eerste gezicht helder en duidelijk maar brengt toch problemen met zich mee. In de praktijk lijkt het onderscheid namelijk niet zo makkelijk te maken. Gevolg van de uitsluitende gerichtheid op de massale heksenprocessen is ook dat Schormanns werk voor degenen die geinteresseerd zijn in de volkscultuur niet veel te bieden heeft, en dat - een belangrijker bezwaar - er nauwelijks aandacht wordt geschonken aan de rol van het toverijgeloof bij de aanloop tot de massaprocessen.

In het tweede hoofdstuk wordt ingegaan op de opkomst van de heksenleer en de veranderingen in het strafrecht, de instrumenten die het mogelijk maakten om tot massale processen te komen. In dit hoofdstuk maakt Schormann ook beperkt gebruik van gegevens die zich in Poolse archieven bevinden en die in de nazitijd verzameld zijn door het H(Hexen)-Sonderkommando. Onder leiding van Himmler werd in bijna tien jaar tijd een

grote collectie van hekserij en toverijprocessen in Duitsland en daarbuiten verzameld met als doel resten van het veronderstelde oudgermaanse volksgeloof op te sporen en het materiaal te gebruiken in de propagandastrijd tegen de kerk. De gegevens van het H-Sonderkommando moeten natuurlijk kritisch bekeken worden en vertonen nogal wat lacunes, maar volgens Schormann zijn ze wel goed te gebruiken voor een overzicht van de verbreiding in tijd en ruimte van de processen en voor een schatting van het aantal terechtstellingen. Vervolgens komen de omstandigheden waarin de heksenprocessen ontstonden, met name de sociaal-economische problemen en het geestelijk klimaat, ter sprake en in het laatste hoofdstuk tenslotte behandelt de auteur enkele van de meest courante verklaringen voor de processen. Gelukkig blijft het hierbij niet bij een opsomming van de theorieën van anderen, maar doet Schormann zelf ook een kritische duid in het zakje, vooral als het gaat om de recente feministische verklaringen als zouden de heksenprocessen louter en alleen een veldtocht tegen het vrouwelijk geslacht zijn geweest. Aan de hand van een voorbeeld laat hij zien dat het verwijt van die zijde dat de historici met hun archivalia alleen maar de kant van de elite laten zien onterecht is en dat wel degelijk ook het volk in de bronnen aanwezig is. Volgens hem moet het onderzoek zich niet richten op de demonologische heksenleer, de mogelijkheid tot tortuur en het antifeminisme. Deze voorwaarden om tot een heksenproces te komen lagen meer dan 200 jaar als instrumenten in geheel Duitsland gereed. Belangrijker is om op lokaal niveau te onderzoeken waarom op een gegeven moment die instrumenten gebruikt werden om tot daadwerkelijke vervolgingen te komen. Hierbij denkt Schormann in de eerste plaats aan demografische, economische en geloofspolitieke factoren. Schormann geeft hier m.i. een iets te eenvoudige voorstelling van zaken. Recent onderzoek in Noord-Duitsland heeft laten zien dat het 'instrument' van de heksenleer daar in de zestiende en zeventiende eeuw niet overal gereed lag of in ieder geval bij de beschuldigingen nauwelijks gebruikt werd. Ook naar de 'instrumenten' zal dus de aandacht moeten blijven uitgaan.

Samenvattend kan gezegd worden dat dit overzicht een goede introductie biedt aan een ieder die zich in de problemen van de heksenprocessen wil gaan verdiepen. Men moet er echter wel op bedacht zijn dat het een overzicht is met enkele blinde vlekken of op z'n minst wat minder belichte gedeelten. Opvallend hierbij is nog de relatief geringe aandacht die Schormann toont voor de Angelsaksische literatuur. - H.v.K.

Taylor, Lou. *Mourning dress. A costume and social history.* London 1983, George Allen and Unwin. 327 p., 161 ill.; ISBN 0-04-746016-4; £ 15,-.

In dit rijk geïllustreerde boek geeft de auteur een overzicht van de ontwikkeling van de rouwkleding als modeverschijnsel, met inbegrip van accessoires zoals sieraden. Ondanks enkele verwijzingen naar niet-westerse gebruiken beperkt het werk zich tot Europa en daarbinnen in hoofdzaak tot Frankrijk en vooral Engeland, waarover gevarieerde informatie wordt verschaft. Deze beperking leidt echter ontegenzegglijk tot een vertekening waar de auteur zich niet voldoende bewust van lijkt te zijn. In beide landen worden etiquette en officiële mode sterk gekenmerkt door de zucht tot imitatie van de nationale hofcultuur, die in Frankrijk in de zeventiende en achttiende eeuw, in Engeland onder koningin Victoria haar hoogtepunt vond. Ervan uitgaand dat de (rouw)mode ertoe dient de sociale positie te visualiseren en dus op de eerste plaats een sociale functie heeft als uiting van rijkdom en status (p. 17-19), komt de auteur er zo toe de verspreiding van de rouwmode vrijwel uitsluitend als een functie van sociale stijgingsambities te zien: door imitatie van de aristocratische omgangsvormen bij overlijden, tracht men de distinctie te verkrijgen die nodig is voor aansluiting bij de hogere klassen of althans afbakening tegenover de lagere klassen

waarborgt. Dus éénrichtingsverkeer. Dit wat modieuze sociale sausje versluiert de betekenis van eigen rouwetiquette in lagere strata, waar de auteur hier en daar wel vluchtig aan refereert (gildekleding), en gaat met name voorbij aan antropologische aspecten, vooral wat de symboliek betreft. Het hoofdstuk over rouwkleuren komt dan ook niet verder dan een wat vlakke opsomming. Kennis van de recente literatuur over de ontwikkeling van de doodsbeweging lijkt bij de auteur nauwelijks aanwezig, zodat haar boek in mul zand raakt zo gauw het erom gaat de plotselinge afbraak van de rouwmode na 1900 te verklaren: de Eerste Wereldoorlog heeft het hier weer eens gedaan, terwijl mevr. Taylor zelf toch duidelijk aangeeft hoe de produktie van de belangrijkste rouwstof, de zwarte crêpe, al rond 1900 significant begint te dalen.

Een ander modieus sausje is de vrouwenhistorische dimensie die de auteur in haar boek wil leggen. In een beginhoofdstuk probeert zij te laten zien dat de sociale status van de weduwe hoofdzakelijk bestond in een gebrek aan status, in zoverre als zij die bij het leven van haar man aan hem ontleende. De rouwmode wordt dan het teken van het sociaal isolement waarin zij na zijn dood geraakt. Maar hoe de ontwikkeling van de rouwmode (ook vormtechnisch) samenhangt met veranderingen in dat gegeven of met de evolutie van de mode in het algemeen, wordt niet duidelijk, terwijl de hier en daar aangestipte rouwmode voor mannen op die manier helemaal in de lucht komt te hangen. Dat de auteur van den beginne af weigert rouwkleding ook in sociaal-psychologisch perspectief te bezien, lijkt mij bij dat alles tenslotte een gemiste kans, zelfs als men zich slechts tot het mode-aspect beperkt.

Het is dan ook verstandiger het woord 'sociaal' uit de titel maar ongelezen te laten en dit boek te nemen voor wat het feitelijk is: een wat chaotische, zigzag door tijd en ruimte heenschietende verzameling van gegevens rond rouwetiquette en rouwmode in Engeland en Frankrijk, een aardig kijkboek met veel losse informatie over vorsten, adel en hogere burgerij, en hier en daar iets over de produktie van rouwconfectie, maar beslist geen 'geschiedenis'.

Een verklarende lijst van termen op het gebied van rouwtextiel besluit het boek, alsmede enkele staten over de duur van rouwperiodes in diverse gevallen. – Willem Frijhoff

Voeding als maatschappelijk verschijnsel. Onder red. van A.P. den Hartog. Utrecht/ Antwerpen 1982, Bohn, Scheltema & Holkema. X, 307 p.; ill.; ca. f 50,-; ISBN 90-313-0524-3.

In tegenstelling tot studies die vrijwel uitsluitend op de biochemische, fysiologische en dieetkundige aspecten van de voeding ingaan, wordt in *Voeding als maatschappelijk verschijnsel* sterk de nadruk gelegd op de economische, sociale en culturele achtergronden van de zich voedende mens. Daarmee heeft de vakgroep Humane Voeding van de Landbouwhogeschool in Wageningen, waartoe de schrijvers behoren, een stap in de richting van een volkskundige benadering gezet. Men analyseert de voeding echter niet om het functioneren van de voeding als cultuurverschijnsel te doorgronden, maar om beter adviezen te kunnen geven bij de voedingsproblemen van onze tijd. Men ziet in dat sommige voedingsproblemen van een samenleving niet gemakkelijk te verhelpen zijn, omdat ze direkt samenhangen met de economie van het land of bijvoorbeeld een gevolg zijn van bepaalde voedingsgewoonten waar de bevolking om welke reden dan ook liever geen afstand van wil doen. Hoe meer kennis men heeft van de economische, sociale en culturele aspecten van de voeding, hoe beter men tot algemeen aanvaardbare adviezen ter verbetering van de gezondheid kan komen. Het is dan ook niet te verwonderen dat deze achtergronden en een historische schets van de ontwikkeling van de voeding de eerste vier hoofdstukken van het boek in beslag nemen. De climax, die voor ons minder van belang is, ligt aan het slot: hoe

komen we tot een betere voedingssituatie, niet alleen in Nederland en de overige geïndustrialiseerde landen, maar ook in de derde wereld.

Deze studie bevat acht hoofdstukken van de hand van diverse auteurs; alleen de eerste vier, voor het merendeel geschreven door A.P. den Hartog, zullen hier kort besproken worden. De laatste drie vallen buiten het terrein van de volkskunde (deze gaan respectievelijk over een dringend gewenst voedingsbeleid in Nederland, voedingsvoorlichting in Nederland en de voeding in ontwikkelingslanden), evenals hoofdstuk 5, waarin voornamelijk op fysiologische en psychologische prikkels wordt ingegaan die tot een bepaalde voedselkeuze leiden.

In hoofdstuk 1 wordt een schets gegeven van de groei van de wetenschappelijke belangstelling voor de voeding sinds de industriële revolutie; deze wordt gevolgd door een korte karakteristiek van de benaderingswijzen vanuit diverse wetenschappen en een overzicht van de methoden die bij voedingsonderzoek toegepast kunnen worden. Het ontstaan en de ontwikkeling van voedselpatronen vanaf het begin der mensheid komen in hoofdstuk 2 aan de orde; hierin wordt ook wat uitvoeriger stilgestaan bij de ontwikkeling van het Nederlandse voedselpatroon tussen de late middeleeuwen en de industriële revolutie. Op grond van deze beschrijving worden aan het pre-industriële voedselpatroon van Nederland de volgende vier kenmerken toegeschreven: een grote mate van zelfvoorziening van de huishoudens, sterke seizoensinvloeden, een grote mate van monotonie van het menu en een lage consumptie van dierlijke producten en van vetten (p. 52). Een apart hoofdstuk (hoofdstuk 3) is besteed aan de ontwikkeling van het moderne Nederlandse voedselpatroon tot op heden, waarvan het ontstaan nauw verbonden is met de sociaal-economische gevolgen van de industriële revolutie. Uitvoerig werkt Den Hartog uit welke invloed er bij het ontstaan van het moderne patroon is uitgegaan van de volgende zes factoren: 1. een langzaam, maar gestaag toenemende welvaart, 2. gewijzigde werkomstandigheden, 3. technologische ontwikkelingen in de levensmiddelenindustrie en in de agrarische sector, 4. de opkomst van het moderne distributiesysteem, 5. maatregelen van particulieren en overheid met betrekking tot de voeding en 6. de verbetering van het onderwijs en het ontwikkelingspeil van de bevolking (p. 60-81). Aan het slot van dit hoofdstuk wordt geconcludeerd dat de geïndustrialiseerde samenleving er wel in is geslaagd voldoende voedsel voor iedereen ter beschikking te stellen - zij het niet op wereldniveau -, maar dat het huidige voedselpatroon ook voedingsproblemen heeft veroorzaakt, zoals vetzucht, hart- en vaatziekten, tandcariës. Bovendien is er sprake van een groeiende ongerustheid over de gevolgen voor het milieu en de kwaliteit van het voedsel (p. 109-110). Na een opsomming van de verschillende sociale functies die het voedsel in de samenleving kan hebben (genotsfunctie, identiteitsfunctie, machtsmiddel enz.) wordt in hoofdstuk 4 kort ingegaan op de plaats van het voedsel in het Nederlandse cultuurpatroon; de gebruikelijke, niet met bewijzen te staven, noch bij de mensen levende, symbolische interpretatie van de duivekater, het paasei en dergelijke (p. 121-122) behoren zeker niet tot de sterkste bladzijden van dit overigens zo nuchtere boek. Nadat vervolgens het 'ideaal-typische' Nederlandse voedselpatroon van deze tijd ingedeeld is naar eet- en drinkmomenten, wordt uitgebreid stilgestaan bij alternatieve voedselpatronen en voedingsystemen; deze worden vanwege de bewuste individuele keuze die er veelal aan ten grondslag ligt, duidelijk onderscheiden van de voedselpatronen van etnische minderheden.

Ondanks het verschil in doelstelling zal dit boek voor het volkskundig voedingsonderzoek in Nederland van belang blijken te zijn. Met name de hoofdstukken 2 en 3 over de ontwikkeling van het Nederlandse voedselpatroon bevatten na Burema weer nieuwe, waardevolle informatie. Het alfabetisch register op het boek zorgt voor een goede ontsluiting.

Het raadplegen van de voor dit boek gebruikte literatuur is buitenstaanders echter niet gemakkelijk gemaakt, omdat men bij de aangehaalde studies geen enkele paginaverwijzing heeft aangebracht. Een voorbeeld van wetenschappelijke oncontroleerbaarheid, die het boek afbreuk doet. – Jozien Jobse.